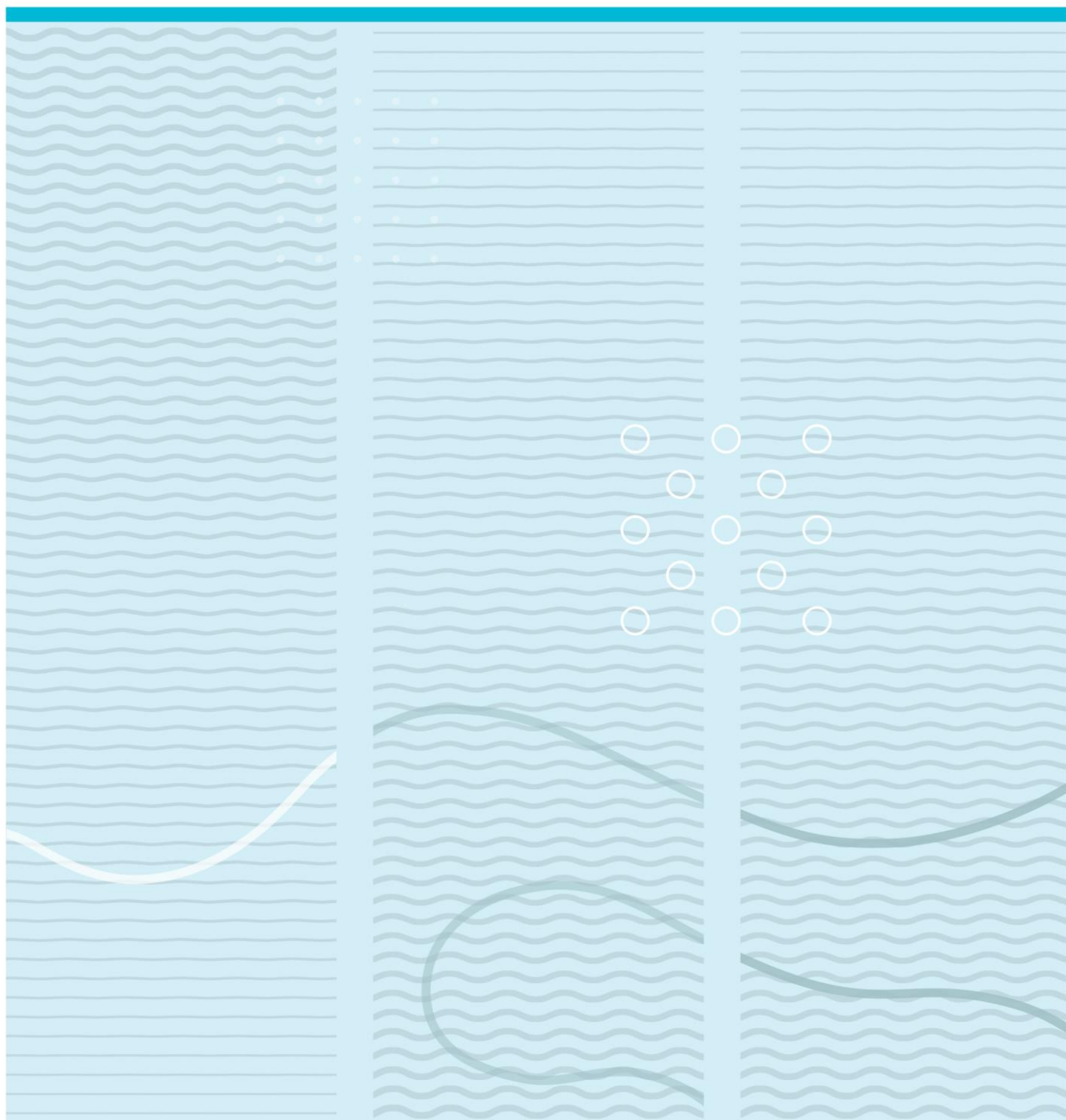

Geir-Arne Aarsheim

Praha-vårens viktighet

- Litteraturstudie om avslutningen på den kalde krigen

Høgskolen i Sørøst-Norge
Fakultet for økonomi og samfunnsvitenskap
Institutt for historie, sosiologi og innovasjon
Postboks 235
3603-Kongsberg

<http://www.usn.no>

© 2017 Geir-Arne Aarsheim.

Denne avhandlingen representerer 50 studiepoeng

Til min kone, Heidi.

Du og jeg, kjære.

Sammendrag

Når startet slutten på Sovjetunionen og der av slutten på den kalde krigen? Med utgangspunkt i den faglige debatten om dette temaet forsøker denne oppgaven å svare på dette spørsmålet.

Oppgaven gir en analyse av hvordan Praha-våren fikk betydning langt utover året 1968 og var avgjørende for å forklare oppløsningen av Sovjetunionen. Her blir det hevdet at forklaringer som opererer med årstallet 1985 eller senere er mangelfulle da de ikke greier å forklare hvordan Gorbatsjovs politiske og økonomiske handlingsrom ble til.

En sentral rolle spiller Bresjnev-doktrinen som satte en stopper for reformarbeidet både i østblokklandene og i Sovjetunionen og var med på å definere (innsnevre) handlingsrommet til Gorbatsjov. Det argumenteres for at det mislykkete reformforsøket i Tsjekkoslovakia og Bresjnev-doktrinen hindret fornyelsen av reformarbeidet slik at omveltning og systemskifte ble gjenstående som den eneste kriseløsningen på 1980-tallet. Konsekvensen av invasjon i Tsjekkoslovakia var også at det ble slutt på økonomiske og politiske reformer innad i Sovjetunionen. Resultatet av dette var et sovjet som råtnet opp fra innsiden.

Forslaget til dagens historikere og statsvitere er at en starter forklaringen på slutfasen i den kalde krigen med 1968 og konsekvensene av Sovjetunionen og Warszawapaktens invasjon av Tsjekkoslovakia.

Fordord

En stor takk går til min veileder James Godbolt for all hjelp og råd jeg fikk i løpet av oppgaven. Aller mest takker jeg deg for at du viste meg tillit og hadde troen på meg og mitt prosjekt.

En takk går også til Jahn Otto Johansen for hans betraktninger i boken «I grenseland». Riktignok var jeg allerede på sporet av et tema da jeg gjorde ferdig bachelor-oppgaven min i historie, men Jahn Ottos betraktninger forsterket trangen til å operasjonalisere og redegjøre for viktigheten av Praha-våren. Jahn Ottos betraktninger ga meg også selvtilliten til å gå videre med temaet, da jeg ikke lenger følte at jeg var alene av å se viktigheten av det som skjedde i 1968. Jeg takker for dine betraktninger og håper jeg ikke har gjort skamme på dem.

Videre vil jeg takke biblioteket på HSN for å ha supplert meg med bøker og sørget for at jeg kanskje har satt en uhøytidelig HSN rekord i boklån. Ganske greit å ringe dere, når man ikke trenger å presentere seg som noe annet enn «han med alle bøkene».

Så vil jeg takke min mamma, Randi H. Aarsheim for at du aldri ga meg opp, uansett hvor håpløs andre mente jeg var.

Sist, men absolutt ikke minst, vil jeg takke min kone, Heidi Aarsheim. Takk for at du holdt ut med meg, for at du alltid støttet meg og oppmuntret meg. Takk for at du lot meg få være engasjert, sliten, lei og trøtt. Takk for den fantastiske jobben du gjorde som korrekturleser og min språkkonsulent, oppgavens eksistens og språklige kvalitet er mye grunnet deg.

Kambo. 25. 04. 2017.

Geir-Arne Aarsheim.

Innholdsfortegnelse

Sammendrag.....	4
Forord.....	5
1. Innledning og metode.....	8
1.1 Innledning.....	8
1.2. Metode.....	9
2. Praha-våren.....	17
2.1 Innledning.....	17
2.2 De historiske forutsetningene.....	18
2.2.1 De historiske forutsetningene i Tsjekkoslovakia.....	18
2.2.2 De historiske forutsetningene i Sovjetunionen.....	22
2.3 Hvorfor man invaderte.....	23
2.3.1 Stalinisme.....	23
2.3.2 Press fra allierte.....	25
2.3.3 Det dysfunksjonelle systemet.....	27
2.3.4 Mistiliten til Dubcek.....	31
2.3.5 Kald krig-mønsteret.....	34
2.4 De nasjonale konsekvensene og erfaringene.....	36
2.5 De internasjonale konsekvensene og erfaringene.....	39
2.6 Oppsummering	42
3. Bresjnev-doktrinen	43
3.1 Innledning.....	43
3.2 Forskjellige akademiske tilnærminger til doktrinen.....	43
3.3 Hva var det nye med doktrinen.....	45
3.4 Motivene bak doktrinen.....	47
3.5 Krigen i Afghanistan.....	49
3.5.1 Bakgrunnen for Sovjets avgjørelse.....	49
3.5.2 Konsekvensene av invasjonen.....	56
3.6 Bakgrunnen for krisen I Polen 1980-81.....	59
3.6.1 Hvorfor Sovjet ikke invaderte Polen.....	63
3.7 Hvorfor Gorbatsjov la Bresjnev-doktrinen død	68
3.8 Hvorfor Gorbatsjov ikke brukte makt.....	71
3.9 Oppsummering	74

4. Mangelen på reformer.....	76
4.1 Innledning.....	76
4.2 Politiske reformer.....	76
4.2.1 Bakgrunnen for Bresjnevs maktovertakelse.....	77
4.2.2 Det kollektive lederskapet før Praha-våren.....	78
4.2.3 Det kollektive lederskapet under Praha-våren.....	79
4.2.4 Det kollektive lederskapet etter Praha-våren.....	81
4.2.5 Stabilitet og aldring i byråkratiet.....	82
4.2.6 Militærets makt og de høye forsvarsutgiftene.....	86
4.3 Økonomiske reformer i Sovjetunionen.....	88
4.3.1 Praha-våren som et skille i den økonomiske politikken.....	89
4.3.2 Den sentraliserte og byråkratiske planleggingen.....	91
4.3.3 Problemet med import og eksport.....	94
4.4 Gorbatsjovs reformer.....	96
4.5 Gorbatsjovs økonomiske handlingsrom.....	97
4.6 Gorbatsjovs politiske handlingsrom.....	98
4.7 Oppsummering.....	100
5. Konklusjon.....	102
Litteraturliste.....	105

1. Innledning og metode

1.1 Innledning

Først lenge etterpå skulle jeg skjønne at det jeg hadde opplevd i Tsjekkoslovakia i 1968-69, var begynnelsen til slutten på sovjetimperiet og kommunismen. Den sovjetiske og øst-europeiske kommunisme lot seg rett og slett ikke reformere.

Jahn Otto Johansen om Praha-våren 1968¹

De fleste historikere i dag er enige om at Gorbatsjovs inntog som generalsekretær i 1985 og hans reformer, startet det som skulle resultere i Sovjetunionens fall. Historikere liker å si at Gorbatsjov så en rekke problemer med samfunnet og ville reformere det, men da var det allerede for seint og samfunnet raknet. Her er det noe som mangler. Ved å si at det allerede var for seint med reformer, insinuerer man at de reformene burde ha kommet tidligere, men når? Når burde reformene ha kommet for at Sovjetunionen skulle beholde sin legitimitet? Videre presiserer man at Gorbatsjov var den første generalsekretæren som ikke ville bruke vold mot folket for å opprettholde unionen. Men med dette blir det viktig å stille spørsmålet: Kunne da samfunnet levd videre uten å måtte ty til vold hvis man hadde iverksatt reformer tidligere (per 1968)? Disse spørsmål kan oppsummeres i et enkelt spørsmål: når startet Sovjetunionens nedgang? Som svar vil jeg i likhet med Jahn Otto Johansen i sitatet ovenfor argumentere for at den startet med Praha-våren og ettervirkningene denne begivenheten skulle få for sovjetisk politikk og økonomi. Ut ifra denne diskusjonen blir min problemstilling: Kan Praha-våren og dens konsekvenser med introduksjonen av Bresjnev-doktrinen, med nekting av nasjonale interesser og politiske/ økonomiske reformer, sees som en avgjørende faktor for å forstå Sovjets oppløsning og derav slutten på den kalde krigen?

Historikere og statsvitere har skrevet lite om Praha-vårens betydning for avslutningen på den kalde krigen. Så vidt jeg vet, har ingen lagt frem en analyse av hvordan Praha-våren kan sees som en avgjørende årsak til Sovjets oppløsning. Det er følgelig ingen som har forsøkt å operasjonalisere denne tematikken. Hverken Statsviteren Jiri Valenta eller historikere i de to viktigste artikkelsamlingene om Praha-våren, *The Prague spring and the Warsaw pact invasion of Czechoslovakia in 1968* (Bischof, Karner &

¹ Johansen 1999, s. 299. Jahn Otto Johansen skriver her om invasjonen i Tsjekkoslovakia i 1968.

Ruggenthaler 2010) og *The Prague spring and the Warsaw pact invasion of Czechoslovakia, 1968: forty years later* (Stolarik 2010)

Denne masteroppgaven er en tverrfaglig litteraturstudie om avslutningen på den kalde krigen der historiske og statsvitenskapelige perspektiver og teorier står sentralt. Det er ikke en undersøkelse av arkivmateriale og bygger ikke på primærkilder. Det betyr ikke at kildekritikken ikke er viktig, men at faglitteraturen og tolkninger er i fokus. Etter en teoretisk og historiografisk gjennomgang vil jeg i siste delen komme tilbake kilder, metode, samt en begrepsavklaring.

1.2 Metode

Å forklare slutten på den kalde krigen kan være like komplekst som å forklare hvordan den startet. Noen forklaringer kan bli for ensidige og ideologisk infisert, for eksempel triumfalisme. Triumfalismen som handler om hvordan at den amerikanske president Ronald Reagan med sin harde linje ovenfor Sovjet vant den kalde krigen. Ifølge denne tolkningen presset Reagan de sovjetiske makthaverne til å ruste opp langt over det den sovjetiske økonomien tålte, og regimet kollapset. En grundig analyse må operere med ulike forklaringsnivåer: det nasjonale nivået i Sovjetunionen, det bipolare systemet med de to supermaktene og et globalt system. Forskningen om slutten av den kalde krigen er av relativt ny dato og kan sies enda å mangle den distansen som gjør historikere i stand til å vurdere hva som lå til grunn for utfallet. Det komplekse ved konflikten oppfordrer til forsiktighet når det gjelder forklaringer. Man bør unngå å peke på kun en variabel og være deterministisk i tolkningen (Melle 2008, s. 410-411). Videre er det viktig at perspektiver og teori ikke blir til en tvangstrøye. Teori kan være en nøkkel for å strukturere det lange perspektivet, da teori kan fungere samlende og som en veiledning (Melle 2008, s. 19-21).

Hvilke perspektiver eller teorier har vi når det gjelder avviklingen av den kalde krigen? I det følgende skal det redegjøres for forskjellige perspektiver og teorier fra forskningslitteraturen som er med og begrunne oppgavens innfallsvinkel. Dette gjøres ved å peke på svakhetene i den eksisterende forskningen og dermed definere et område som er blitt oversett (Everett og Furseth 2012, s. 95).

I artikkelen «The russian view of the Prague spring» har statsviteren Kieran Williams skrevet ned sine ønsker for 50-årsmarkeringen av Praha-våren (Williams 2012 s. 139-

141). Blant annet vil det være en god anledning til å bevege seg langt utover 1968. Håpet mitt er at denne oppgaven bidrar til det siste punktet ved å gi Praha-våren en betydning langt utover selve begivenhetene i 1968.

Ulike epistemologiske tradisjoner innenfor internasjonale relasjoner og historiefaget har ofte hindret samarbeid mellom de to fagene. Kort sagt var kaldkrigs litteraturen i internasjonale relasjoner teoretisk sammenliknet med kaldkrigshistorikerne preget sterkere av en realistisk og positivistisk tilnærming (Lebow 2000 s. 120). De eneste virkelige faglige samtaler forekom mellom realister i begge disipliner, dvs. mellom diplomatisk historikere og det lille samfunnet antipositivistiske statsvitere som har gransket historiske primærkilder, først og fremst for å rekonstruere hendelser fra perspektivet til de involverte aktører. Ellers har teori- og metodestriden vært preget av et nullsumspill som fremmet lite samarbeid på tvers av både fag og teoretisk retning, f.eks. i debatten om ideer kontra makt (Wohlforth 2000, s. 138). Lebow (2000, s. 120) mener at hvis antipositivisme gjør større fremgang i statsvitenskap, og hvis historikere blir litt mer selvbevisste og sofistiskerte i sine forskningsstrategier, kan man komme nærmere hverandre og overskride våre disiplinære forskjeller i forskningen om den kalde krigen.

Forklaringer på slutten av den kalde krigen kan grupperes i fire kategorier: materielle ressurser, ideer, innenrikspolitikk og ledere. Forskere på internasjonale relasjoner foretrekker enkelhet og har en tendens til å forankre sine forklaringer i bare en av disse kategoriene. Det er mye steinkasting, og lite dialog på tvers av disse kategoriene. Historikere derimot foretrekker dybde og nøyaktighet og vanligvis avanserte argumenter fra flere kategorier. Bidrag fra forskere på internasjonale relasjoner er lite overbevisende på grunn av deres transsynthet, mens bidrag av historikere er utilfredsstillende på grunn av at de sjelden rangerer sine argumenter eller utforsker samspillseffekter mellom dem.

For å overvinne disse ulempene og oppmuntre til dialog mellom forskere på internasjonale relasjoner og historikere arrangerte Richard Herrmann og Richard Ned Lebow et samarbeidsprosjekt om slutten av den kalde krigen. Prosjektet førte forskere med ulike teoretiske perspektiver sammen, både historikere og statsvitere (Lebow 2014, s. 479).

Den viktigste konklusjonen i prosjektet var at ingen enkelt kategori kunne gi en tilfredsstillende forklaring på noen av vendepunktene i den kalde krigen. Få, om noen

samfunnsvitere, inkludert historikere, vil hevde at en enkelt årsaksfaktor ville forklare i detalj komplekse samfunnsendringer. Men en årsak, som for eksempel Praha-våren, kan forklare mer av variansen enn andre faktorer og være et nyttig utgangspunkt for en mer omfattende forklaring (Lebow 2014, s. 480).

Mitt ønske med denne oppgaven er å få fram viktigheten av Praha-våren for å forstå Sovjetunionens oppløsning og slutten på den kalde krigen. I tråd med tenkningen til Lebow kommer jeg til å bruke teorier og perspektiver fra både historie og statsvitenskap og fokuserer på samspill mellom perspektivene selv om fokuset ligger på Praha-våren som årsak. Den statsvitenskapelige fagdisiplinen, internasjonale relasjoner kan betraktes som et historiefag. Samarbeid mellom statsvitere og historikere vil kunne styrke forskningen om den kalde krigen, ikke minst når det gjelder problemstillingen om avslutningen av den kalde krigen. Det er et ønske at denne oppgaven vil kunne vise nytten av nettopp et slikt tverrfaglig samarbeid.

Teoriene og perspektivene om avslutning av den kalde krigen.

Målet med de utvalgte teoriene og perspektivene er å vise hvordan samspillet mellom aktør og struktur skapte utenrikspolitikk og innenrikspolitikk i Sovjetunionen. Etter en kort teoripresisering skal det redegjøres for et aktørperspektiv, nemlig Gorbatsjov faktoren og så presenteres to strukturperspektiv, kommandoøkonomi og «imperial overstretch» og perspektivet om folkelige motkrefter.²

Aktør og struktur.

Innenfor samfunnsvitenskapen betegnes den som utfører en handling som en aktør, mens strukturen setter rammene for handlingen. Strukturer legger føringer på hvem som kan være aktører, hvordan de forventes å handle og hvilken effekt handlingen får. Strukturen kan være mer eller mindre formell, varierende fra lover, regler og avtaler til kulturelt baserte forventninger om hva som er passende atferd. Når det er sagt, er det kanskje nyttig å bli påminnet om at det alltid er individer som beslutter og utfører handlingene, også i internasjonale relasjoner. Størrelsen på handlingsrommet varierer mellom ulike politiske systemer fordi den formelle og den uformelle strukturen varierer. Det vil også variere mellom ulike situasjoner. I uventede kriser vil betydningen av individuelt lederskap gjerne være større enn i rutine politikken (Kalnes, Øyvind, Ole Gunnar, Austvik, Heidrun Sørli, Røhr 2011, s. 17-18).

² Delen om de forskjellige perspektivene bygger på boka. (Tjelmeland 2006, s. 113-135).

De vanlige forbehold om «store menn i historien» -forklaringer handler om at enkeltpersoner, inkludert selv de øverste lederne i totalitære stater, har begrenset effekt hvis ikke andre deler deres ideer. Det er fristende å fokusere på de store politiske forskjellene fra en leder til den neste. Det var betydelig variasjon hos de enkelte sovjetiske ledere. Sovjetunionen under Bresjnev engasjerte seg militært i Tsjekkoslovakia, Angola, Etiopia, Afghanistan og andre steder, men det viste også tilbakeholdenhet i Polen i 1980-1981 (Bennett 1999, s. 66).

På den andre siden kan strukturene synes å styre. De materiale, sosiale og kulturelle mønstrene ble i sin tid skapt av mennesker. Men når de først er der, kan de synes overveldende, umulig å endre, slik at resultatet virker gitt. Materiale og sosiale strukturer setter rammer for hva vi kan gjøre (Kjeldstadli 1999, s. 35). Sovjetiske statsledere for eksempel følte at de var en død manns fange, lenket til det systemet Stalin hadde skapt (Bjøl 1984, s. 464).

Gorbatsjov- faktoren og betydningen av ny tenkning.

I *The Gorbachev Factor* hevder Archie Brown at Gorbatsjov, altså en individuell aktør, spilte den avgjørende rollen i siste akt i den kalde krigen.³ Det føres tre argumenter for denne tolkningen. For det første at Gorbatsjovs politikk var et klart med politikken til tidligere sovjetledere. For det andre slo Gorbatsjov inn på en reelt annen retning enn andre leder, både politisk og ideologisk. Og for det tredje kommer en ikke utenom Gorbatsjov når en skal forklare de endringene i sovjetisk innenriks og utenrikspolitikk utenom å ha med Gorbatsjov. Ingen andre faktorer er så viktig. Det er mye i denne tolkningen. Det handlet tross alt om lederskap og om ideer (Tjelmeland 2006, s. 118).

Kommandoøkonomi og «imperial overstrech».

I teorien om kommandoøkonomi og «imperial overstrech» legger en vekt på handlingsrommet til og ser på de materiale rammene som ligger bak de politiske beslutningene. Nøkkelordet her er systemsvikt, dvs. interne forhold i Sovjetunionen. Etter at historikerne fikk tilgang til sovjetiske arkiv, står de økonomiske forklaringene på et godt kildegrunnlag. Stephen C. Brooks og William C. Wohlforth har argumentert mot Gorbatsjov-faktoren ved å vise til hvor lite handlingsrom Gorbatsjov egentlig hadde. Det var nemlig liten opposisjon i Kremles harde kjerne mot nyorienteringen til

³ For en grundigere gjennomgang av Gorbatsjov-faktoren se. (Brown 1996).

Gorbatsjov.⁴ Alle visste at noe måtte gjøres med økonomien. Ut på 1980-tallet sluttet nemlig den sovjetiske økonomien å vokse, noe som kunne være med og undergrave det politiske systemet. Forsvarsutgiftene utgjorde på 1980-tallet mellom 15 og 20 prosent av BNP og var i ferd med å knekke økonomien. I tillegg var subsidieringen av østblokklandene med på å strupe den sovjetiske økonomien. Kjernen i argumentet om at det først og fremst var kommandoøkonomiens katastrofe som førte til avslutning på den kalde krigen er at Sovjetunionen ikke kunne følge med i den globale økonomien. Dette gjaldt spesielt datateknologi og kom til å ha forverre Sovjetunionens militære posisjon vis-a-vis USA. Som Geir Lundestad har framhevet var den sovjetiske økonomien på 1980-tallet preget av «imperial overstretch». (Tjelmeland 2006, s. 128-129).⁵

Kjernen i Brooks og Wohlforths resonnement er at sovjetlederne var fullstendig klar over den elendige tilstanden til sovjetøkonomien og at den ikke klarte å følge omstruktureringen som skjedde i de vestlige økonomiene. Dette var klart allerede på slutten av Bresjnev's tid. I 1982 varslet Bresjnev en nedbygging av forsvarsbudsjettene, nettopp fordi lederskapet nå innså at det var nødvendig for å få økonomien på fote igjen. Det viktigste argumentet for at det lå systemtvang til grunn for den politiske nyorienteringen på 1980-tallet, er etter Brooks og Wohlforths syn at ingen stod for en reel opposisjon mot den dramatiske kursen etter 1988, en kurs som førte til at Sovjetunionen mistet grepet om Øst-Europa og selv gikk i oppløsning. Den harde kjernen, som ønsket å holde på maktmonopolet til kommunistpartiet og Sovjetunionens status som supermakt, delte diagnosen til Gorbatsjov og kretsen hans. En diagnose som gikk ut på at Sovjetunionen var på randen av fallitt og var nødt til å gjøre dramatiske kutt i militærbudsjettet og støtten til allierte krefter i øst og sør (Tjelmeland 2006, s. 129-130).

Selv om systemsvikt-forklaringen, har mye for seg, har den også problematiske sider. Matthew Evangelista har ført tre fram tre motargumenter mot å gi materielle forklaringer forrang fremfor ideelle-politiske forklaringer. For det første avviser han argumentet om at makthaverne i Kreml var så sterk økonomisk realitetsorientert (altså pessimistisk). Han viser heller til en viss økonomisk optimisme som noen kilder peker mot. Han viser videre til at Gorbatsjov ikke følte seg presset til å skjære ned på forsvarsutgiftene siden forsvarsutgiftene faktisk økte under hans første tid. Perestrojka

⁴ Utdyping av Brooks og Wohlforths perspektiver se. (Brooks og Wohlforth 2000, s. 5-53), (Brooks og Wohlforth 2004) og (Wohlforth 1994/1995, s. 91-129).

⁵ For utdyping av «imperial overstretch» se. (Lundestad 2000, s. 1-20).

kom nemlig før en tok til å bygge ned Sovjetunionen som global militærmakt. For det andre viser han til noen kilder som trekker i tvil påstanden om at Sovjetunionen hang seg på Reagans opprustningskjør. For det tredje mener Evangelista at systemsvikt og materiell tvang er deterministiske forklaringer og trekker fram et komparativt motargument. Kina hadde også kommandoøkonomi, men klarte å bevare det politiske systemet ved økonomiske reformer. Et scenario à la massakren ved Tinnamen-plassen var et alternativ for Gorbatsjov som viser at systemet ikke nødvendigvis ville «råtne på rot». (Tjelmeland 2006, s. 130-131).

Folkelige motkrefter.

Folkelige motkrefter, som en kollektiv aktør, har også blitt lansert som en forklaringsfaktor bak revolusjonen i Øst-Europa og Sovjetunionen. Riktignok spilte den folkelige mobiliseringen i selve Russland en beskjeden rolle som utløsende årsak, men den var viktig både i østblokklandene og i periferien til Sovjetunionen, f.eks. i Baltikum. Tjelmeland sammenlikner effekten med å fjerne en lokk fra en trykkoker (Tjelmeland 2006, s. 132). Som vi skal komme tilbake til fantes det folkelig opprør bak jernteppet lenger før Gorbatsjov kom til makta. Under hans styre ble folkebevegelsene tolerert, og de fikk for første gang i etterkrigstida fritt spillerom. En viser ofte til begivenhetene i Polen fra siste halvdel av 1970-talet som en slags generalprøve på omveltningene i 1989. I vår sammenheng spiller massemobiliseringen, nemlig som folkeopprøret i Tsjekkoslovakia, en viktigere rolle som bakgrunnsfaktor enn katalysator for revolusjonen.

Kilder, metode, begreper.

Siden jeg ikke har hatt tilgang på primærkilder og heller ikke hatt muligheten til å intervju historiske aktører, bygger oppgaven på sekundærkilder. Her som i arbeid med primærkilder er det viktig å sikre seg et representativt utvalg kilder som kan belyse problemstillingen fra flere vinkler. (Kjeldstadli 1999, s. 175).

Selv om jeg forholde meg til artikler og bøker skrevet av historikere og statsvitere, må jeg likevel vurdere kritisk det empiriske grunnlaget som disse sekundærkildene bygger på. Hvem har produsert kildene? Og er kildene ekte? Det ligger nemlig en fare for at opphavspersonene til sekundærkildene kan ha feiltolket rapporter fra politbyrået i Sovjet og fra CIA og KGB. Det er nettopp dette som vil kunne skape en større metodisk

utfordring i diskusjonen og vil avgjøre hvor mye har disse rapportene har å si for konklusjonene.

Kildene må sjekkes om de er partiske eller sagt med andre ord, om kildene er tendensiøse. Dette gjelder spesielt etterretningsrapporter forfattet av organisasjoner som har interesse av å framsette saker etter sin egen agenda eller som et ledd for å begrunne sin eksistens ovenfor politiske beslutningstakere. På den andre siden har vi mottendens som vil si at det positive blir framhevet, mens det negative blir skjult. For eksempel kan indre strid i politbyrået bli holdt tilbake slik at man får inntrykk av at alle medlemmene var meget positive til for eksempel invasjonen i Tsjekkoslovakia, mens sannheten kan være at det var stor uenighet. Et mektig medlem kunne ha skjært igjennom og fått viljen sin. Da blir historien noe helt annet enn det som var sannheten og legger falske føringer på hvordan man tolker for eksempel organet politbyrået. (Thuren 2013, s. 63-67).

Kildesituasjonen om den kalde krigen er i endring og etter som tiden har gått, har mye nytt arkivmateriale blitt nedgradert. Allikevel har de sensasjonelle funnene latt vente på seg. (Melle, 2008:43). For en utdyping av kilde problemet henviser jeg til Kramer (1992, s. 1-11 og 1993, s. 2-12,18-34).

Min valgte tolkningsmetode er hermeneutikken. Med denne metoden er tolkningene aldri sikre eller fullstendige, men tolkningene er alltid provisoriske. Videre ser jeg at mennesker i ulike samfunn og ulike kulturer oppfatter virkeligheten på ulike måter. Derfor er det vanskelig, nærmest umulig å virkelig forstå dem (Thuren 2013, s. 98-99).

I gjennomgangen av teorier og perspektiver har vi alt sett på flere viktige begrep som for eksempel aktør og struktur. Det er et annet statsvitenskapelig begrep som står sentralt i analysen som trenger en nærmere definisjon. Det gjelder begrepet *statlig legitimitet*. Her må jeg spesifisere at denne legitimiteten ikke skal gjelde for Sovjetunionens og østblokkens forhold til omverden, men for deres forhold til sin egen befolkning. I statsvitenskapelig leksikon finner vi denne definisjon på statlig legitimitet: at en person eller organisasjon har legitimitet kan bety at andre har tillit til at personen/organisasjonen handler med utgangspunkt i akseptable verdier og normer og rimelig sikre kunnskaper. Men organisasjoner «skolerer» også sine medlemmer og kan bygge seg legitimitet uten at verdisettet står sterkt i samfunnet. Legitimiteten gir handlingsrom. Den kan betraktes som en form for kapital, ved at tilliten åpner for ressursmobilisering hos organisasjonen. Dessuten kan den (som kapital) «tæres» på. I organisasjonsteorien kan institusjoner defineres som legitime organisasjoner.

Institusjonaliseringen vil da si at tillitten til en organisasjon blir utvidet i bredden blant flere mennesker og/ eller i dybden til et utvidet handlingsfelt. Av-institusjonalisering skjer når institusjoner gjennom sine handlinger tærer på tilliten. Organisasjoner behøver ikke å ha mye tillit for å fungere. De kan forme materiellstrukturen slik at innordning følger av innlemmelse. Tilliten kan erstattes med makt og frykt. Illegitime organisasjoner kan dermed ha stor innflytelse. (Østerud 2007, s. 150-151).

Oppgavens oppbygging videre er slik: først kommer et kapittel om Praha-våren der de historiske forutsetninger i det tsjekkosllovakiske og det sovjetiske samfunnet blir redegjort for, og grunnene til og konsekvensene av invasjonen blir drøftet. Neste kapitlet handler om Bresjnev-doktrinen: hva doktrinen var og hvorfor sovjetiske makthavere så seg nødt til å komme opp med en slik doktrine. Her ble også den sovjetiske invasjonen i Afghanistan og den polske krise 1980-81 tatt opp som en konflikt mellom sosialistisk internasjonalisme og sovjetiske nasjonale interesser. Konsekvensene av konflikten ble gjennomgått, og spørsmålet om hvorfor Gorbatsjov valgte å ikke bruke doktrinen og gav avkall på maktbruk for å holde imperiet. Siste kapitlet tar opp økonomiske og politiske reformer og konsekvensene uteblivelsen av reformer fikk for det sovjetiske samfunnet.

2. Praha-våren

2.1 Innledning

Dette kapitlet handler om bakgrunnen for invasjonen i Tsjekkoslovakia, våren 1968. Hvilke historiske forutsetninger lå til grunn for Praha-våren i Tsjekkoslovakia? Reformene i Tsjekkoslovakia vil bli kort behandlet. Så handler det også om de historiske forutsetninger i Sovjetunionen. Hvilket historisk grunnlag lå bak beslutningen om invasjon? Hvorfor Sovjetunionen og Warszawapakta-landene valgte å invadere, blir så besvart ved å trekke inn både bakenforliggende og utløsende årsaker. Til slutt blir det gjort rede for de nasjonale og internasjonale konsekvensene og erfaringene som invasjonen fikk for Sovjetunionen og Tsjekkoslovakia.

I 1968 hjemsøkte ungdomsopprøret de vestlige samfunn og smittet over til mange deler av verden. Heller ikke sovjetblokken var helt immun.⁶ En serie av betydningsfulle hendelser i Øst-Europa i 1968 markerte et vendepunkt i den kalde krigen. Inntil da hadde jernteppet som skilte kommunistiske stater i Øst-Europa fra demokratiske stater i vest, blitt sett på som ugjennomtrengelig. Delingen av Europa hadde ironisk nok blitt forsterket da voldelige opprør utbrøt i flere av østblokklandene de første årene etter Josef Stalins død i 1953: Tsjekkoslovakia og DDR i 1953, Polen og Ungarn i 1956. I møte med voldelig ustabilitet og nært forestående kollaps av det østtyske regimet i 1953 og av den ungarske regjeringen i 1956, bestemte sovjetiske ledere seg for å utplassere enorme antall militære styrker for å knuse opprørene og gjeninnføre ortodokst kommunistisk styre. Den sovjetiske hærens suksess i å slå ned disse to opprørene konsoliderte Sovjetunionens innflytelsessfære i Øst-Europa og viste hulheten i USAs retorikk der det ble lovet en tilbakerulling av kommunismen i regionen (Kramer 2010, s. 35).

Et helt annet problem oppsto for Sovjetunionen i 1968. Tsjekkoslovakia bega seg ut på ett dramatisk, men fullstendig fredfullt forsøk på å forandre seg både politisk, sosialt og ikke minst økonomisk. Dette åtte måneder lange forsøket, kjent som Praha-Våren, kom til en brå slutt tidlig på morgenen den 21 august 1968, da hundretusener av Sovjet- og Warszawapaktstyrker invaderte og okkuperte Tsjekkoslovakia på vegne av «sunne krefter» i det tsjekkosllovakiske kommunistiske partiet. Disse «sunne kreftene» hadde

⁶ For mer om 68-opprørene rundt i Europa se. (Fink m.fl. 1998).

som mål å gjeninnføre et kommunistisk ortodokst regime i ekte sovjetisk stil (Kramer 2010, s. 35).

Reformene som fant sted i Tsjekkoslovakia i 1968 under lederskap av Alexander Dubcek bød på den første reelle muligheten for et østeuropeisk kommunistregime til å oppnå støtte fra flesteparten av befolkningen. Moskvas uvilje til å tolerere disse liberale reformene sørget for at det fra nå av kun var en trussel om nok en sovjetisk invasjon som kunne holde østblokken stabil (Kramer 2010, s. 36)

Denne trusselen skulle holde østblokken samlet i over 20 år, til og med når den ble testet ved flere kriser, slik som under innføringen av unntakstilstand i Polen i 1980-1981. Like etter at Gorbatsjov kom til makten og ikke lenger var villig til å bruke militær makt i Øst-Europa, tok det ikke lang tid før hele østblokken kollapset. På grunnlag av det som hadde skjedd i 1968 hadde ikke de østeuropeiske regimene lenger en legitim eksistens. Regimene var blitt avhengig av sovjetisk militær oppbakking. Invasjonen i Tsjekkoslovakia bevarte en ortodoks kommunisme i sovjetisk stil i Øst-Europa for mer enn 20 år, men den kunne ikke forhindre den endelige oppløsningen av blokken (Kramer 2010, s. 36).⁷ Mangelen på legitimitet i Øst-blokken og det sovjetiske samfunnet blir redegjort for i kapitlet om Bresjnev-doktrinen.

2.2 De historiske forutsetningene

2.2.1 De historiske forutsetningene i Tsjekkoslovakia

På 1960-tallet utviklet det seg gradvis en dyp politisk krise i det tsjekkoslaviske kommunistregimet. Flesteparten av befolkningen var misfornøyd med samfunnet og håpet krisen ville føre til seriøse sosiale og politiske reformer. Det var flere grunner til at befolkningen var misfornøyd med samfunnet. Det første var at prosessen med avstaliniseringen og politisk rehabilitering av ofrene av Stalin epoken ikke ble gjennomført i Tsjekkoslovakia i 1956, slik som i Polen og Ungarn. Antonín Novotny, president i Tsjekkoslovakia siden 1957, hadde selv tatt del i forfølgelsene under stalinepoken og var ikke interessert i reformer eller politisk rehabilitering. Han fryktet at hvis tidligere partimedlemmer ble rehabilitert, ville de kreve sine gamle funksjoner tilbake. Juridisk og politisk rehabilitering ble ikke gjennomført før i 1963, og da under press fra Sovjetunionen. Siden sannheten om de politiske undertrykkelsene på 1950-

⁷ For en bedre forståelse se. (Babjukova 2015, s. 1-48).

tallet ikke ble avslørt før i 1963, startet kritiske intellektuelle gradvis å spørre om regimet var legitimt. I tillegg vokste det frem en ny generasjon uten minner om mellomkrigstidens kapitalistiske system og den tyske okkupasjonen. Denne generasjonen sammenlignet ikke sin livssituasjon med mellomkrigstidens Tsjekkoslovakia slik deres foreldre gjorde, men med situasjonen i de demokratiske nabolandene, slik som Østerrike og Den føderale republikken av Tyskland. I denne sammenligningen var det kommunistiske Tsjekkoslovakia den store taperen (Rychlík 2010, s. 31-32).

Den andre grunnen til at befolkningen var misfornøyd med samfunnet, var økonomien. Til tross for mange problemer på 1950-tallet, vokste den Tsjekkoslovakiske økonomien, men på 1960-tallet stagnerte den. Den tredje femårsplanen, godkjent av nasjonalforsamlingen i 1960, var helt urealistisk da den annonserte en økning i produksjonen på 56% innen 1965. Kollapsen av femårsplanen tvang Novotný, om ikke direkte så i alle fall indirekte, til å tenke på muligheten for økonomiske reformer. En åpen diskusjon om økonomiske reformer skulle imidlertid vise seg å ha politiske konsekvenser. Som partisjef og president var Antonín Novotný en svært mektig mann, men fra midten av 1960-tallet ble hans posisjon svekket. Etter avsettelsen av Nikita Khrusjtsjov i 1964, mistet Novotný støtte fra den nye lederen, Leonid Bresjnev. Etter å ha blitt fornærmet av Novotný hadde ikke Bresjnev tillitt til han lenger. I mellomtiden undergravde de rehabiliterte ofrene av forfølgelsene på 1950-tallet Novotnýs posisjon i sentralkomiteén. Den økende opposisjonen mot Novotný ble mer synlig etter den 13. partikongress i 1966. Etter kongressen ble det klart at betydelige politiske og økonomiske reformer var nødvendige. Reformatorene ville ikke ødelegge det kommunistiske systemet, men gjøre det mer fleksibelt og tilpasningsdyktig. På midten av 1960-tallet var det ingen politisk relevante fraksjoner i Tsjekkoslovakia som ønsket å skifte til et vestlig, kapitalistisk og demokratisk system. Antonín Novotnýs svekkede posisjon og starten på reformprosessen for å bringe sosialisme og demokrati sammen var ikke direkte knyttet til kravene for mer frihet og demokrati, men til slovakenes misnøye med det sentraliserte regimet (Rychlík 2010, s. 32-33).

Den tredje grunnen var nettopp den slovakiske misnøyen. Mens det hos tsjekkerne var mangelen på frihet det største problemet, spesielt blant de intellektuelle, var det i Slovakia avviklingen av slovakisk autonomi. Dette betydde at alle beslutninger ble gjort i Praha. Som en konsekvens ble Tsjekkoslovakia reorganisert som en føderasjon, og det ble fra slovakisk side sett på som en passende løsning på lokal utilfredshet. De

tsjekkiske reformatorene støttet denne saken av taktiske grunner, fordi de så det som en mulighet til å fjerne Novotný.⁸ Det var derfor ingen overraskelse at det var den slovakiske misnøyen som var gnisten som startet reformbevegelsen i Tsjekkoslovakia (Rychlík 2010, s. 33).

Historikeren Michael Kraus er helt enig med Jan Rychlík i at punktene er viktige, men han trekker frem et fjerde moment: den urolige intelligentsiaen. Den krevde at statlig kontroll over det skrevne og talte ord ble fjernet, noe som reflekterte en dypere politisk kamp for å frigjøre fra statsideologiens klør. Det er ofte hevdet at forandringene i Tsjekkoslovakia per 1968 ble innledet og ledet av kommunistpartiet, men på grunn av den komplekse relasjonen mellom stat og samfunn er det behov for å nyansere dette synet. For etter 20 år var det bare opposisjonen innad i kommunistpartiet som hadde det privilegium å kunne fremme annerledes synspunkter. Her blir det trukket fram et sitat av Václav Havel fra 1978:

Praha-Våren er vanligvis forstått som en kamp mellom grupper med reell makt: de som ville beholde systemet slik det var og de som ville reformere det. Det blir ofte glemt at dette var siste akt og den uunngåelige konsekvens av et langt drama som først og fremst utspilte seg i det tsjekkosllovakiske samfunnet. En ting er i hvert fall klart: forsøket på politiske reformer skjedde ikke på grunn av at samfunnets oppvåkning, men heller ble det endelige resultatet av oppvåkningen (Kraus 2010, s. 53-54 min oversettelse).

Om reformene i Tsjekkoslovakia.

Reformene i Tsjekkoslovakia var nøye planlagt, og på grunnlag av det nære samarbeidet mellom partiinstitusjoner, ble statlige og akademiske arbeidsgrupper slått sammen for å organisere reformer i forskjellige sektorer av samfunnet.⁹ Gruppene fikk en generøs støtte i form av penger og muligheten til å reise til utlandet på befarung. Dette viste seg derimot å være kontraproduktivt. Innsikten disse menneskene hadde fått av sine utenlandsreiser styrket deres overbevisning om at langt mer vidtrekkende reformer var nødvendig.

Reformprogrammet ble forsvart, ikke bare av den bevissthet om at Tsjekkoslovakia hadde falt i bakleksa i forhold til Vesten og at systemet var dysfunksjonelt, men også av

⁸ For en grundig gjennomgåelse av misnøyen på tsjekkisk og slovakisk side se. (Skilling 1976, s. 45-179) og (Linz & Stepan 1996, s. 316-321).

⁹ For en nærmere gjennomgåelse av de økonomiske reformer se. (Sik 1969) og (Sik 1988). For en dypere forståelse av de politiske reformene se. (Mylnar 1978, s. 97-184).

ideologiske grunner. Ratifiseringen av den nye konstitusjonen i 1960 innebar den vurdering at prosessen med å konstruere sosialisme hadde blitt fullført med suksess i Tsjekkoslovakia. Tiden var nå inne for, i overenstemmelse med klassikerne av marxist-leninismen, å diskutere overgangen fra proletariatets diktatur til en stat for hele folket og redusere statlig kontroll. Reformprogrammet ble hamret ut og ratifisert i regi av Antonín Novotný. Den økonomiske reformen ble påbegynt allerede i 1965 og ble formulert ned til minste detalj, og kombinerte statlig eierskap og sentralplanlegging med en dose markedsøkonomiske prinsipper. Reformen som omhandlet det politiske systemet var mye mer forsiktig og begrenset i omfang og tillot ikke politisk pluralisme (Tuma 2010, s. 64-65)

Den generelle aksepten for at reformene var uunnngåelige var en ting, noe helt annet var hvor konsekvent iverksettelsen av reformene var. For eksempel den økonomiske reformen, som paradoksalt nok på tross av sin opprinnelige suksess, skapte hodebry for Novotný. Reformen førte til en økning i fortjeneste hos flere virksomheter og påfølgende lønnsøkninger. Marerittet for Novotný var at etterspørsel og tilbud skulle bli usynkronisert, slik at tilbudet av produkter på markedet kunne vise seg å være utilstrekkelig i forhold til arbeidernes økende lønninger. Novotný bremsset derfor gjennomføringen av reformen, og den ble ikke annet enn et halvhjertet forsøk. I 1967 hadde skillelinjene mellom de forskjellige fiendtlige leirene innad i det tsjekkoslovakiske kommunistpartiets lederskap blitt sterkt synlig. Leirene bestod av i de som støttet en videreføring og en intensivering av reformene, og de som var under Novotnýs ledelse og fryktet for framtidig progress. De foretrakk en ubesluttet og ufullstendig løsning (Tuma 2010, s. 65).

I løpet av siste halvdel av 1967 hadde feilene begynt å hope seg opp, noe som førte til splittelse hos de reformfiendtlige kreftene innenfor den tsjekkoslovakiske sentralkomiteén. De som gikk over til den reformvennlige leiren hadde flere grunner. Noen hadde personlige grunner, mens andre igjen følte at det slovakiske problemet var det viktigste. Novotnýs behandling av det sistnevnte gjorde han enda mer upopulær. I 1968 ble han avsatt, og et nytt lederskap med Aleksander Dubcek i spissen ble innsatt (Tuma 2010, s. 65).

Noen av tiltakene det nye lederskapet vedtok etter januar 1968, ble i hovedsak bare utformet for å svekke stillingen til Novotný og hans tilhengere. Derfor manglet de logikken man ellers ville regnet med i et reformprogram. Den viktige beslutningen de

tok i slutten av februar samme år om å avskaffe pressesensur må sees i denne kontekst. Beslutningen ble tatt under den illusjonen av at medlemmene av sentralkomiteén i det tsjekkosllovakiske kommunistpartiet under alle omstendigheter kunne kontrollere media. Denne illusjonen ble underbygget av at medlemmer av sentralkomiteén var redaktører i de ledende avisene, og at samfunnet ville betingelsesløst gi sin tilslutning til reformprogrammet. Det ble raskt klart at dette var en feilvurdering. Media frigjorde seg totalt fra statlig kontroll, og i løpet av uker var media blitt en av de viktigste politiske aktørene. Det gryende sivilsamfunnet og den kritiske offentlige opinionen stilte snart krav som gikk langt ut over de planlagte reformene (Tuma 2010, s. 65-66).

2.2.2 De historiske forutsetningene i Sovjetunionen

Fra 1962 til 1965 godkjente sovjetiske makthavere økonomiske diskusjoner, ansatte sosiologer og betalte for meningsmålinger for å kunne lære mer om sosiale prosesser. Økonomer, statistikere og sosiologer tok i bruk den nye datateknologien (EDB), for å finne ut om den kunne være med og reversere nedgangen i sovjetisk økonomi. Pravda, andre aviser og tidsskrifter publiserte artikler der mulige reformer ble diskutert. Disse reformene ble senere lansert med pomp og prakt på partikongressen i det sovjetiske kommunist partiet i 1965. En annen trend var at det i 1965 til 1967 fant sted en økende offentlig strid mellom post-Khrusjtsjov-lederskapet i politbyrået og en liten gruppe reformkommunister bestående av intellektuelle og kunstnere i Moskva. Denne striden var trigget av Kremls beslutning om å avslutte avstaliniseringen ovenfra. Isteden forsøkte regimet å forsterke nasjonalfølelsen ved å sette i gang med en kampanje for å dyrke den store patriotiske krigen (Zubok 2010, s. 88-89).

Situasjonen i Sovjetunionen etter Nikita Khrusjtsjovs avsettelse i 1964 kan best betegnes som en oppgjørsfase. Det var under disse omstendighetene at Bresjnev-regimet fant det som sin viktigste oppgave å undertrykke enhver form for «blasfemisk» omtale av sovjetiske idealer. Det var tydelig for politbyrået at bølgen av åpenbaringer som kom etter avstaliniseringen under Krustsjov, manglet konkrete resultater. Resultatet var at befolkningen mistet troen på de sosialistiske idealer, en utvikling som var fullstendig uakseptabel for sovjetiske makthavere. På et møte i politbyrået den 10. november 1966, understreket Bresjnev viktigheten av ideologi. Den framtidige lederen av KGB, Jurij Andropov, uttrykte sin uforbeholdne støtte til Bresjnevs overbevisning, og de pekte ut Khrusjtsjov som kilden til alt ondt. Seks måneder senere, i mai 1967, ble Andropov sjef for KGB og ga kampen mot «undergraving» den høyeste prioritert (Petrov 2010, s. 147-148).

I det sovjetiske samfunnet vokste troverdigheten til Bresjnevs regime mellom 1965 og 1967. En medvirkende faktor var den synlige utvidelsen av sosiale goder til millioner av mennesker, blant annet gratis hus, utdanning, medisiner, barnehage og pensjoner. Ifølge vestlige estimater økte det offentlige forbruket med 4.6% etter 1964. Sovjetiske makthavere kombinerte en økning i kjøp av hvete og forbruksvarer fra utlandet med å subsidiere lave priser for de mest nødvendige matvarer og forbruksartikler. Dette hjalp lite, da det allerede før 1968 begynte å stoppe opp, fordi profitten på de få effektive bedrifter og økonomiske sektorer var spredt over hele økonomien via det sentrale budsjettet. Selv før Praha-våren startet Sovjetunionen å drive bort fra dynamiske reformer og inn i stagnasjon (Zubok 2010, s. 92)

Mangelen på politiske og økonomiske reformer blir utdypet i reformkapitlet, men det viktige her er å understreke at den økonomiske stagnasjonen i Sovjetunionen hadde startet allerede før Praha-våren. I Sovjetunionen prøvde man å løse dette ved å innføre Kosygin-reformene allerede i 1965. Økonomiske reformer var ikke fremmed for de sovjetiske makthaverne. De kunne ikke komme bort fra det faktum at Sovjetunionen selv trengte dyptgående økonomiske reformer. Praha-våren kunne ha vist vei og vært et pilotprosjekt for hele østblokken og Sovjetunionen. Da sovjetiske makthavere isteden valgte å stoppe og reversere reformene ved å invadere Tsjekkoslovakia, ble det samtidig slutten for de dyptgripende reformene Sovjetunionen selv så sårt trengte.

2.3 Hvorfor man invaderte

Det var flere grunner til at Sovjetunionen, Bulgaria, Polen, Øst-Tyskland og Ungarn invaderte Tsjekkoslovakia morgen den 21. august 1968. Jeg vil fokusere på fem hovedpunkter, tre er bakenforliggende årsaker, mens punkt fire og fem utgjør utløsende årsaker.¹⁰

2.3.1 Stalinisme

Det første punktet handler om den ideologiske arven fra Stalin og annen verdenskrig. Ideologien det her er snakk om er stalinismen. Erling Bjøl har sagt at de sovjetiske lederne følte at de var en død manns fange, lenket av det systemet Stalin hadde skapt (Bjøl 1984, s. 464). Med dette mener han at de sovjetiske makthavere etter Stalin i større eller mindre grad var medansvarlige for hans ugjerninger og måtte derfor forhindre fri debatt som ville avsløre dette. De var med dette fanger av fortiden (Bjøl 1985, s. 100). Her ligger også kimen til debatten om avstaliniseringen og til konflikten

¹⁰ For en alternativ analyse se. (Williams 1996, s. 457-470) og (Williams 1997)

mellom to leirer i Sovjetunionen og Warszawapakt-landene, de som var anti-stalinister (reformister) og de som var stalinister (ortodokse).

Stalinismen handlet om Stalins mål for etterkrigstiden: sikkerhet for ham selv, sitt regime og sin ideologi, i den rekkefølgen. Han ønsket å forsikre seg om at ingen indre utfordringer noen gang igjen kunne sette hans personlige styre i fare, og at ingen ytre trusler noen gang skulle utsette landet hans for noen risiko. Kommunisters interesser ellers i verden, hvor beundringsverdige de enn måtte være, kunne aldri veie tyngre enn Sovjetstatens prioriteringer, slik han hadde fastsatt dem (Gaddis 2007, s. 25-26).

For å forstå Sovjets svar på Praha-våren må man belyse stridene, følelsene, uklarhetene, håpene og frykten som eksisterte i det sovjetiske samfunnet på dette tidspunktet, mener historikeren Vladislav Zubok (Zubok 2010, s. 76). Han trekker fram nyere studier av hendelsene i Tsjekkoslovakia som viser at de hadde en smitteeffekt på Sovjetunionen. Et perspektiv på å forklare endringer gjennom tid er å vise til ulike sovjetiske holdninger til Praha-våren. Disse holdningene var produkter av tidligere sovjetisk intern kamp rundt avstalinisering, liberalisering og en reformert kommunisme; «kommunisme med et menneskelig ansikt». Hovedargumentet er at de sovjetiske erfaringer fra avstaliniseringen som var grunnlaget for utviklingen i Tsjekkoslovakia, hadde produsert lidenskap, håp og frykt i tillegg til lærdommer og minner som skapte splittelser i det sovjetiske samfunnets reaksjon på Praha-våren og den påfølgende invasjonen (Zubok 2010, s. 76).

I motsetning til det sentrale Øst-Europa, hadde det russiske samfunnet ikke klart å utvikle et kraftig, nasjonalistisk alternativ som kunne bringe stalinismen i vanry. I motsetning til ungarerne i 1956 og tsjekkerne i 1968 som husket livet før kommunismen, husket det store flertallet av russere i 1956 og senere kun den kommunistiske fortiden. Den kalde krigen befestet Stalins diskurs og undergravde alle forsøk på å danne et russisk nasjonalt alternativ til Stalins imperium (Zubok 2010, s. 83).

I den russiske delen av Sovjet, hadde stalinismen dyrket kraftige nasjonale identiteter som overlevde Stalin fordi de appellerte til russiske historiske minner, nasjonal stolthet og frykt for å miste denne identiteten. For millioner av mennesker var stalintiden en traumatisk fortid: tre tiår med ufattelige lidelser, ødeleggelser, henrettelser, tortur og slaveleirer. For andre millioner av russere, symboliserte Stalin en æra med enestående

prestasjoner, stor oppadgående sosial mobilitet, entusiasme, og triumfer, inkludert seier i andre verdenskrig (Zubok 2010, s. 84).

Historikeren Nikita Petrov er enig med historikeren Zubok i at det ikke var noen stor splittelse innad i politbyrået når det gjaldt beslutningen om å invadere Tsjekkoslovakia (Petrov 2010, s. 145). Petrov mener også at kampen mot reformering i Tsjekkoslovakia styrket den offisielle ortodokse kommunismen i Sovjetunionen (Petrov 2010, s. 145).

Selv om tsjekkosllovakiske reformister kom opp med fine mottoer som «demokratisk sosialisme» eller «sosialisme med et menneskelig ansikt», hadde de selv knapt en anelse om hvordan sosialismen skulle humaniseres i praksis, uten å være på kant med kommunismen. Styresmaktakene var tross alt forberedt på å bruke vold. Dette er grunnen til at handlingsprogrammet laget av de tsjekkosllovakiske reformatorene bare var en rekke ord og løfter, som trosset en realisering i praksis. Handlingsprogrammets egentlige formål var å vekke negative følelser i befolkningen, rettet mot de som hindret Tsjekkoslovakia i å bli virkelig fri og uavhengig av Sovjetunionen. Dette gjaldt det sovjetiske kommunistpartiet, den ortodokse fraksjonen innad i det Tsjekkosllovakiske kommunistpartiet og slovakiske nasjonalister (Prozumenshchikov 2010, s. 130-131).

Disse eksterne faktorer ga inntrykk av et land som var et arnested for negative holdninger mot Sovjet. Dette kom fram i tsjekkosllovakiske avisoverskrifter, møter og demonstrasjoner og bekymret sovjetledelsen mye mer enn de motstridende prosesser som ubevisst utfoldet seg inne i Tsjekkosllovakiske samfunn. Disse bekymringene gjorde at sovjetledelsen så det nødvendig å begå en aggressiv handling. Uten engang et snev av tvil gjorde Sovjetunionen og de andre fire landene seg skyldig i en kraftig innblanding i indre anliggender av en suveren stat. Prozumenshchikov konkluderer således med at man kan anta, med en sterk grad av sikkerhet, at det var de kortsynte og lite gjennomtenkte handlingene til de tsjekkosllovakiske reformatorene, og de i partieliten av den Tsjekkosllovakiske sentralkomiteén på ytterste høyre som bidro til den tilsynelatende uunngåelige reaksjonen fra Sovjetunionen og de andre medlemslandene av Warszawapakten - en militær invasjon (Prozumenshchikov 2010, s. 131).

2.3.2 Press fra allierte

Det andre punktet handler om press fra de andre Warszawapakt-landene, spesielt Polen og Øst-Tyskland. Frykten var at paktsolidariteten kunne bli skadet hvis man ikke foretok seg noe, og at det ville bli en smitteeffekt som kunne føre til at paktmedlemmer

brøt ut og fulgte den veien Albania, Romania og Jugoslavia hadde tatt. Eller det som verre var, at de skulle inngå en økonomisk, politisk eller militær allianse med Kina.

De viktigste pådrivere utenfor Sovjetunionen for en militær løsning av det tsjekkoslaviske problemet, var den østtyske lederen Ulbricht og den polske lederen Gomulka. I deres øyne, var alle de viktigste faktorene til stede som talte for en intervensjon, det være seg de ideologiske, politiske og militære. Spesielt gjaldt dette for Ulbricht, som aldri ble lei av varsling om mulige konsekvenser og smitteeffekter inn i blokken og Sovjetunionen, siden hans egen overlevelse ved makten sto på spill. Sett i lys av 1953 og 1989, da landene i sovjetblokken falt som dominobrikker, virket hans angst ganske forutseende. (Bischof m.fl. 2010, s. 11).

En historiker som setter denne problemstillingen i et bredere perspektiv er Oldrich Tuma. Han mener at man i lys av det vi vet i dag, er de tolkninger som en gang var vanlig i Tsjekkoslovakia og i venstreorienterte vestlige kretser, neppe holdbare lenger. Det gjelder spesielt tolkningen om at det kommunistiske regimet ikke var under noen trussel, og diskrediterte seg selv gjennom sin aggressive kommunisme. Her trekker han fram en plakate som var utstilt overalt i gatene i Praha. Den viser Bresjnev som den som gjorde slutt på verdenskommunismen med slagordet som sirkulerte på samme tid: «Våkne opp, Lenin, Bresjnev har blitt sprø». Sovjeterne forble tro mot logikken i systemet de representerte. Følgelig gjorde invasjonen ende på bevegelsen som hadde potensiale til å føre til det kommunistiske regimet sammenbrudd i Tsjekkoslovakia, og for alt sovjeterne visste, var prosessen allerede i gang. Dette ville ha hatt en dominoeffekt som i 1989 og destabilisere regimene i nabostatene. Tumas konklusjon blir derfor at det godt kan ha vært tilfelle at invasjonen utvidet eksistensen for disse regimene med ytterligere tjue år (Tuma 2010, s. 68-69).

Om invasjonen i Tsjekkoslovakia i 1968 sørget for at imperiet levde tjue år til eller ikke, er en debatt som ikke er fokuset i denne oppgaven. Det viktige her er å få fram at sovjeterne forble tro mot systemet de representerte og som var bygget opp av Stalin. På grunn av invasjonen og konsekvensene av den, var det ikke noe legitimitet igjen å bygge på da Gorbatsjov skulle reformere Sovjetunionen og østblokken etter 1985.

Alliansepolitikk og Warszawapakten var en høyt prioritert oppgave hos de sovjetiske statslederne. Det gjaldt å holde de østeuropeiske kommunist partier sammen i en tett allianse. Sovjetiske makthavere trengte å demme opp for Kinas hegemoniske krav, som hadde forsterket seg helt siden den sino-sovjetiske splittelsen. Bresjnev selv

oppsummerte saken på parti kongressen i oktober 1968, da han bemerket at det sovjetiske lederskapet hadde vært så oppslukt med Kinas politikk, at de ikke klarte å vie tilstrekkelig oppmerksomhet til saker som omfattet Øst-blokken. Det var derfor viktig for det sovjetiske lederskapet å fremstille militærinvasjonen i 1968 som en solidaritetshandling for og av Warszawapaktlandene. For sovjetiske makthavere betydde det at invasjonen var ett internasjonalt sosialistisk tiltak, som kom etter felles drøftinger blant broderlige parter. Lederskapet ville bevare «status quo» i Europa som fastsatt av Jalta-avtalen, og var også opptatt av å konsolidere sin egen hegemoniske posisjon i den kommunistiske verden mot utfordringen fra Kina. Invasjonen av Tsjekkoslovakia bidro derfor til å styrke Sovjetunionens hegemoniske posisjon i den kommunistiske verden (Bischof m.fl. 2010, s. 24).

2.3.3 Det dysfunksjonelle systemet

Den tredje forklaringsfaktoren gjelder det politisk-administrative systemet. Her har en å gjøre med et dysfunksjonelt system som produserte og tillot desinformasjon, uten reell mulighet til å få informasjonen sjekket ut av uavhengige kilder, eller at noen fikk en reel mulighet til å opponere mot informasjonen. Odd Arne Westad skriver dette om det dysfunksjonelle systemet:

Som i de fleste byråkratier bruker personer på de lavere nivåene mest tid på å gjette hva deres sjefer ønsker i forhold til alternativer og konklusjoner. Legg til paranoia og frykt som er et resultat av et autoritært politisk system og resultatet blir en forvrengt og dysfunksjonell beslutningsprosess der informasjon og tillit er enda knappere enn i vestlige systemer (Westad 1996, s. 128. Min oversettelse).

Maktomleggingen som foregikk i Praha i januar 1968 skapte en uakseptabel situasjon for de sovjetiske makthaverne. Politbyrået mottok og diskuterte jevnlig rapporter fra det sovjetiske kommunistpartiet om situasjonen i Tsjekkoslovakia. Tsjekkoslovakiaspørsmålet ble behandlet i utvalg og komiteer, der lederen av KGB, Jurij Andropov, spilte en viktig rolle. Saken ble tatt opp på partikongressen i april 1968, og det sovjetiske lederskapet vedtok en innstilling om invasjon etter at Bresjnev hadde talt varmt for enhet i den internasjonale kommunistiske bevegelse, og tok til orde for «å sette på skruene» (Petrov 2010, s. 148-149. Min oversettelse). Vi skal følge beslutningsprosessen mer detaljert for å vise hvordan det dysfunksjonelle systemet fungerte i tilfellet Tsjekkoslovakia 1968.

Fra våren 1968 og framover, mente sovjetiske makthavere at den innenrikspolitiske situasjonen i Tsjekkoslovakia ble stadig mer presserende. Som et første skritt, nominerte politbyrået en liten arbeidsgruppe som skulle jobbe med situasjonen i Tsjekkoslovakia. Etter etableringen i mai 1968, sendte Andropov, som hadde forkjærlighet for hemmelige tiltak, sin spesialutsending, KGB reserve offiser Mikhail Sagatelyan til Praha, der han hadde møter med en rekke tsjekkosllovakiske politikere og skrev om sine observasjoner i en spesialrapport 4 juni 1968. Neste dag ble denne hemmelige handlingsplanen videresendt til politbyrået av Andropov, med anbefaling om oppfølging. På bakgrunnen av Andropovs brev og Sagatelyans rapport, utarbeidet Bresjnev en resolusjon for politbyrået og sekretariatet (Petrov 2010, s. 150-152).

Etter Bresjnevs død ble det funnet et maskinskrevet manuskript i pulten hans som hadde tittelen: «Notater om en forberedelse av politisk-militær aksjon den 21 august 1968». Disse notatene inneholdt klare og detaljerte konturer av de planlagte operasjonene i Tsjekkoslovakia satt på papir kort tid før invasjonen. Manuskriptet handlet om aktivitetene til KGBs hemmelige agenter og lød som følger:

Det er viktig for oss, i tillegg til militær kontroll, og ha en politisk og administrativ kontroll. Hva vi sikter til er massive forstyrrelser i indre anliggende i Tsjekkoslovakia og trykk av alle slag, inkludert krav i ultimatum form. Den politiske situasjonen i Tsjekkoslovakia er komplisert for øyeblikket, og vi må sørge for at det ikke blir enda mer komplisert. For å oppnå dette målet må en omfattende plan som involverer desinformasjonstiltak bli iverksatt. Det er avgjørende viktig å diskreditere de høyreorienterte ledere, å inngå kompromisser med dem, for å styrke kontaktene til høyre-ving elementer for å sikre at flertallet av høyreorienterte ledere samarbeider (Petrov 2010, s. 152. Min oversettelse).

KGB gjennomførte derfor såkalte «spesielle operasjoner» i Tsjekkoslovakia. Den første av disse hadde kodenavnet «Progress» (framgang) og handlet om at ulovlige sovjetiske agenter tok identitet som turister, forretningsfolk, eller studenter fra Vest-Tyskland, Østerrike, Sverige og andre vestlige land og dro til Tsjekkoslovakia. Der forsøkte de å etablere kontakter med ulike opposisjonelle krefter, samle etterretningsdata og sjekke det for pålitelighet. Agentene skulle også være i stand til å påvirke aktivitetene til opposisjonen direkte og implisere mistenkelige vestlige kontakter med den tsjekkosllovakiske opposisjonen (Petrov 2010, s. 152-153).

Den andre operasjonen, med kodenavnet «Khodoki» (gå imellom) var potensielt enda mer provoserende. Sovjetiske agenter fikk i oppdrag å fabrikkere bevis som ville «avsløre» kupplanene (kontrarevolusjon) til den tsjakkoslovakiske opposisjonen. KGB-agenter satte ut «våpenkasser» og distribuerte løpesedler med appell om å velte regjeringen. KGB hadde til og med planer om å drepe russiske kvinner med tsjakkoslovakiske ektefeller. Drapene skulle gi skylden på de «kontrarevolusjonære», noe som ville forverre situasjonen ytterligere (Petrov 2010, s. 153).

Et typisk eksempel på desinformasjonskampanje av KGB er en artikkel i Pravda den 19 juli 1968 med tittelen «De eventyrlystne planene til Pentagon og CIA». På bakgrunnen av noen hemmeligstemplete «kilder» ble det hevdet at Pentagon og CIA spilte en aktiv rolle i kontrarevolusjonær virksomhet i Tsjekkoslovakia. Alt sammen fabrikkert og sovjetisk propaganda (Petrov 2010, s. 153).¹¹

Problemene som hadde oppstått i forbindelse med hendelsene i Tsjekkoslovakia, dukket også opp i Sovjetunionen. Flere av korrespondentene i Moskva som dekket hendelsene i Tsjekkoslovakia, var kommet på kant med KGB på grunn av deres selvstendige og kritiske rapportering. Sensuren var effektiv, og KGBs hemmelige innsats i løpet av våren og forsommeren 1968, skaffet ledelsen i Kreml de argumentene de trengte for å rettferdiggjøre den tøffe linjen mot lederne av Tsjekkoslovakia (Petrov 2010, s. 154).

Mens Petrov peker på KGBs produksjon av desinformasjon og sensurering av media, peker historikeren Latysh på et dysfunksjonelt system (Latysh 2010, s. 9-10). Han mener dette handlet om et system av noen få personer som hadde uttalelsesrett og som veldig sjeldent, om ikke aldri, gikk imot det øverste lederskapet i Kreml, spesielt generalsekretær Bresjnev.

Kommunikasjonsformen Bresjnev foretrakk, var telefonen. Den hadde hans fulle tillit, og satt ham flere ganger daglig i kontakt med den sovjetiske ambassaden i Praha. Denne formen for kommunikasjon ga Bresjnev en direkte kobling til Dubceks motstandere blant tsjakkoslovakiske ortodokse kommunister, og deres rapporter var sannsynligvis mer radikale enn tolkningene som ble sendt til Moskva av ambassadør Chervonenko. Til tross for lunken informasjon fra Moskva, valgte Bresjnev å avslutte sin ferie på Krim og returnerte til Moskva fast bestemt på å handle. Hans telefonsamtale med Dubcek den 13. august var den siste dråpen, der den tsjakkoslovakiske lederen ikke

¹¹ For mer om den sovjetiske propaganda rettet mot Tsjekkoslovakia se. (Gordin 2011, s. 18-31).

klarte å forstå alvoret i saken og lovet noen overfladiske endringer for å berolige sovjetiske bekymringer, og dermed mistet siste sjanse til å avverge en militær intervensjon (Latysh 2010, s. 9-10).¹²

I løpet av august hadde sovjetiske makthavere drevet seg selv inn i en bevisst ugunstig situasjon. Den eneste logiske slutten var nå en militær aksjon. Målsetningen var ikke å okkupere territorium, men ta landets ledere til fange, for å hindre dem i å stille i stand en folkelig oppstand eller enda verre be om hjelp fra Vesten. Videre skulle en gjennomføre et kupp på toppnivå rettet mot presidentskapet i partiet. Tanken var at «sunne krefter» skulle overta partiet og regjeringsmakten (Latysh 2010, s. 10-11).

De «sunne kreftene» var helt sikker på invasjonens suksess. Tross alt regnet Bresjnev med støtte fra halvparten av sentralkomiteen i det tsjekkosllovakiske kommunistpartiet og fra mange lokale partifunksjonærer. Etter planen skulle de lokale partifunksjonærer hilse de sovjetiske troppene velkommen med blomster, gjenopprette partiets kontroll og gjøre det nødvendige «skitne arbeidet» ved å arrestere alle som fortjente det. På den måten ville sovjetiske ledere unngå å blande seg inn i landet og slippe å bruke de sovjetiske styrkene. Bresjnev tok feil da han trodde at de tsjekkosllovakiske ortodokse kommunister ville oppføre seg slik som praksisen var i Sovjetunionen. Bresjnev, hvis innenrikspolitik var rettet mot å sikre deres tillit, så på situasjonen i Tsjekkoslovakia fra samme perspektiv: Hvis man sikrer støtte fra flertallet (eller nær det) i partiledelsen, og hvis man var helt sikker på at disse igjen ville bli støttet av lederne for en rekke regioner, så var den logiske konklusjonen at hele landet vil støtte deg. Dette ble bekreftet av det dysfunksjonelle systemet som forholdt seg til utvalgte opplysninger, der private samtaler ble presentert som den offentlige stemningen. Siden sovjetiske representanter i Tsjekkoslovakia kun oppholdt seg innenfor visse sirkler av den tsjekkosllovakiske befolkningen og eliten, kan man knapt forestille seg en bedre metode for selvbedrag (Latysh 2010, s. 11).

Historikeren og statsviteren Matthew J. Ouimet kommenterer og oppsummerer teksten til Latysh ved å trekke fram tre eksempler på hvordan det dysfunksjonelle systemet opererte med utvalgte opplysninger.

Overlatt til sine egne informasjonskilder, argumenterer Latysh, malte sovjetiske statsoverhoder bevisst seg selv inn i et hjørne der den eneste logiske handlingen var av

¹² Denne telefonsamtalen blir kommentert i. (Williams 2012, s. 133).

militær karakter. Den utvalgte, om enn forvrengte, informasjonen som ambassadør Chervonenko videresendte til Moskva, stemte godt overens med de ideologisk ladede debattene hos de sovjetiske makthavere. Det ga et inntrykk av at Praha-våren var på vei mot vestlig demokrati. Latysh nevner ikke KGB, men dens offiserer advarte også om vestlig inngripen i Tsjekkoslovakia, i sine rapporter til Kreml. Overbevist om at Bonn og andre vestlige hovedsteder fremmet en kontrarevolusjon, fabrikkerte KGB-personell bevis for at dette var tilfellet. Sovjetiske ledere i Kreml fikk tilsynelatende aldri se rapporter fra KGB tjenestemenn i New York som utfordret disse påstandene, ettersom etterretningsmyndigheter i Moskva hadde makulert dokumentene (Ouimet 2010, s. 25).

En stor misforståelse var lederskapets tro på at et stort antall pro-sovjetiske tsjekkere og slovakere ventet spent på en invasjon fra utsiden som ville slå ned på reformatorene. De fleste i politbyrået trodde på dette til tross for at statsminister Kosygin hevdet på at ryktene om et «annet politisk senter» i Praha var svært overdrevet. Kosygin mente at Dubcek og hans allierte var det eneste håp for å styre utviklingen i Tsjekkoslovakia, og argumenterte i slutten av mai for en positiv holdning til reformprosessen. Ukrainas Partileder Petro Shelest var uenig, da han hadde fått forsikringer fra førstesekretær i slovakias kommunistparti Vasil Bilak om et levedyktig «annet politisk senter», og Kosygin argumenter ble oversett (Ouimet 2010, s. 26).

2.3.4 Mistilliten til Dubcek

Den fjerde faktoren er mistilliten til Dubcek, ledelsen i Sovjetunionen og Warszawapakt-landene satt igjen til slutt med absolutt ingen tillit til Dubcek og så på han som en bløffmaker.

Bakgrunnen for den økende mistilliten var grunnet personforholdet mellom Bresjnev og Dubcek. Før krisen tilspisset seg støttet Bresjnev, Dubcek og til om med forsvarte han. Samtidig følte flesteparten av partimedlemmene i Sovjetunionen seg veldig ukomfortable med Dubcek helt fra starten av. Dubcek ble kritisert for sin ubesluttsomhet, for de stadige innrømmelser han gjorde til høyreorienterte krefter og for hans avvikende tolkning av marxismen. Denne kritikken skadet også Bresjnev indirekte, og han innrømmet at han hadde tatt feil når det gjaldt Dubcek. (Prozumenshchikov 2010, s. 105-106).

Mikhail V. Latysh drøfter tillitsproblemene som oppstod og peker på at de andre kommunistlederne flere ganger prøvde å få Dubcek på rett sti uten å lykkes. Som den

sovjetiske statsministeren Masherov sa «Jeg stoler ikke på Dubcek. Han sier en ting og gjør noe annet. De prøver å endre alt man har oppnådd i Tsjekkoslovakia på en fredfull måte» (Latysh 2010, s. 3. Min oversettelse).

Det var ikke lett for Dubceks kolleger å skjønne helt hvor han stod. Han reagerte på kritikken slik: «Jeg prøver å smile når Bresjnev roper på meg. Han beskylder meg for å si ja, ja og så komme hjem uten å oppfylle noe» (Latysh 2010, 3. Min oversettelse).

Men ved å akseptere de sovjetiske spillereglene, anerkjente han samtidig at alle Warszawapaktlandene var bekymret for sosialismens framtid. Ved å tillate diskusjon om Tsjekkoslovasias interne problemer, kunne Dubcek true den tradisjonelle blokkenheten i utenrikspolitikken (Latysh 2010, s. 3).

Historikeren Matthew J. Ouimet følger Latysh langt på vei, men påpeker at det er enkelte mangler i resonnementet.

De sovjetiske makthavernes vilje til å redefinere begrepet kontrarevolusjon sto hovedsakelig på en manglende tro på Alexander Dubcek. Latysh antyder at det første virkelige beviset vi har på denne mistilliten kommer fra Dresden toppmøtet mars 1968. Bare dager etter Andropov foreslo å planlegge militær invasjon, benyttet flere Warszawapaktledere toppmøtet til å anklage Dubcek for kontrarevolusjon. Hva Latysh utelater er spørsmålet om hvordan makthaverne i løpet av bare noen måneder gikk fra å støtte Dubcek, til anklager om kontrarevolusjon. Kom endringen av sovjetiske oppfatninger plutselig eller gradvis? Eksisterende kilder klarer ikke å datere denne endringen entydig, noe som resulterer i en kunstig følelse av uunngåelighet (Ouimet 2010, s. 21-22).

Ouimet påpeker at når først Praha-våren var godt i gang, ble spørsmålet om Sovjetunionens sviktende innflytelse i Tsjekkoslovakia raskt et tema for sovjetiske ledere i Kreml. Det er vanskelig å overvurdere hvor skremt sovjeterne ble da det reformistiske «handlingsprogrammet» ble utgitt i april 1968. I begynnelsen av mai snakket Bresjnev om «handlingsprogrammet» som «åpne muligheter for kapitalismens restarasjon i Tsjekkoslovakia». Utenriksminister Andrej Gromyko advarte mot kontrarevolusjon, da det kunne føre til en «fullstendig kollaps av Warszawapakten pakt». Konsensus for en militær aksjon ble økende ettersom Moskva begynte å miste sin tradisjonelle grad av innflytelse i Øst-Europa (Ouimet 2010, s. 22).

Hverken Latysh eller Ouimet prøver å forklare hvorfor Dubcek ikke forsøkte å vinne tilbake tillit. Derimot har historikeren Jan Rychlík en mulig forklaring.

Møtet i Bratislava 3. august 1968 og den påfølgende erklæringen ble ansett for å være en stor seier for Dubcek. Det var ingen referanse til Warszawa-brevet, og erklæringen inneholdt en forsikring om at hvert kommunistparti ville få bestemme hvordan de skulle løse problemer i henhold til sine nasjonale og lokale forhold. Reformatorene tolket dette som en godkjenning av den spesifikke tsjekkosllovakiske veien til sosialisme og et løfte om ingen innblanding i tsjekkosllovakiske indre anliggender. De så sannsynligvis en likhet med Beograd-erklæringen av 1955, som formelt endte konflikten mellom den sovjetiske blokken og Jugoslavia. Den individuelle veien videre for Jugoslavia ble godkjent av Nikita Khrusjtsjov. Derimot, til forskjell fra Beograderklæringen, inneholdt teksten fra Bratislavaerklæringen en viktig klausul som spesifiserte at forsvaret av sosialisme var en felles plikt for alle sosialistiske land. Denne setningen, som Dubcek anså bare som «stalinistisk retorikk», var faktisk kjernen i den senere velkjente «Bresjnev-doktrinen», og var en berettigelse for mulig invasjon av Tsjekkoslovakia. Rett etter Bratislava møtet, konkluderte Bresjnev med at Dubcek hverken var i stand til eller villig til å eliminere «høyreorienterte elementer» og gjenopprette «orden» i henhold til kommunistiske standarder (Rychlík 2010, s. 47).

Historikeren Michael Kraus er enig med Rychlík, men legger til at taktikken som ga Dubcek og reformatorene stigende støtte og voksende legitimitet på hjemmebane, var nettopp den samme taktikken som satte dem på kollisjonskurs med de krav om kontroll og samhold i den sovjetiske blokken. Uten tvil var Dubceks egen idealisme og inderlige tro på «sosialisme med et menneskelig ansikt», sammen med hans popularitet som vokste i takt med hans motstand mot Sovjetiske krav, faktorer som blendet ham og reformatorene for invasjons faren. I sin post-1989 selvbiografi, hevdet Dubcek kategorisk at «på ingen tidspunkt mellom januar og 20. august trodde jeg at en invasjon ville skje» (Kraus 2010, s. 57-58. Min oversettelse).

Historikeren Oldrich Tuma oppsummerer det hele ved å vise til at suverenitetsspørsmålet aldri ble reelt behandlet. Alle spørsmål knyttet til Tsjekkoslovakias utenrikspolitikk, inkludert Tsjekkoslovakias stilling i pakten, ble bevisst satt på sidelinjen. Dubcek hadde en naiv tro på at urokkelig lojalitet når det gjaldt utenrikspolitikk skulle sikre et trygt klima for innenlandske reformer. Dette var selvfølgelig en kardinalfeil. Invasjonen var og ble en virkelighet. Det er åpenbart at

tiltaket ikke ble utløst av bekymringer for reformens dagsorden, men mistilliten den sovjetiske ledelsen hadde til Dubceks evne og hans vilje til å få situasjonen under kontroll (Tuma 2010, s. 68).

Ifølge statsviteren Jiri Valenta, var det endringen i den personlige relasjonen mellom Dubcek og Bresjnev som var en viktig faktor for å forstå hvorfor det endte med en sovjetisk invasjon i 1968. Han argumenterer at:

Bresjnevs endelige standpunkt om Tsjekkoslovakia kan ha blitt påvirket av hans personlige skuffelse over Dubcek. I motsetning til noen av hans kolleger i Politbyrået, synes Bresjnev å ha stolt på Dubcek, spesielt i begynnelsen av krisen, og kan ha kommet til den konklusjon at Dubcek sviktet ham under og etter forhandlingene i Ciarna. Som Bresjnev fortalte Dubcek under post-invasjonsforhandlingene i Moskva 23 til 26 august: «Jeg trodde på deg og forsvarte deg mot de andre. Jeg sa at vår Sasha er en god kommunist. Men du skuffet oss alle» (Valenta 1991, s. 144. Min oversettelse).¹³

2.3.5 Kald krig-mønsteret med troen på doktrinene og troen på en konsekvensfri invasjon

Den femte faktoren er et kald krig-mønster skapt under Stalin, der troen på doktrinene og sikkerhetspolitikken, med realisme og nullsum-spill var det viktigste. Videre var det også troen på en konsekvensfri invasjon. I dette ligger det at lederne i Sovjetunionen trodde amerikanerne fortsatt praktiserte «rollback-doktrinen» og der det sovjetiske motsvaret skulle bli kjent som Bresjnev-doktrinen. Videre trodde de sovjetiske lederne på en enkel normalisering av Tsjekkoslovakia, og at man fikk garantier på at ingen sanksjoner ville komme fra USA og deres allierte.

Historikeren Mikhail Prozumenshchikov tar for seg viktigheten av Kald krig-mønsteret i avgjørelsen om å invadere Tsjekkoslovakia. Han skriver at overbevisningen til de sovjetiske lederne ikke kan forklares i form av deres ortodokse tankesett eller deres åpne frykt for et forestående sammenbrudd av Sovjetblokken. En betydelig rolle i dette konkrete tilfellet må tilordnes faktorene av den kalde krigen og den bipolare

¹³ For en gjennomgåelse av Dubceks betraktninger og en omfattende gjennomgang av Praha-våren se. (Dubcek 1993) og (Navrátil 1998).

verdensorden.¹⁴ Bresjnev-doktrinen og Sonnenfeld-doktrinen, som begge omhandlet definisjonen av innflytelsessfærer av de to supermaktene, ble ikke hyppig sitert offisielt, men ofte brukt i praksis. Dette er de sterkeste faktorene under den tsjekkosllovakiske krisen, sommeren 1968 (Prozumenshchikov 2010, s. 129).

Den russiske historikeren Nikita Petrov illustrerer også viktigheten av kald krig-tankegang og at den bipolare verdensorden var en vesentlig grunn til at Tsjekkoslovakia tiltrakk seg oppmerksomheten til lederskapet i Kreml. Det er nok av bevis for at Bresjnev spurte Novotný så tidlig som i 1966 om å samtykke til stasjonering av sovjetiske tropper på tsjekkosllovakisk jord. Novotný ga sitt samtykke til stasjonering av raketter, men nektet å godta tilstedeværelsen av sovjetiske tropper på tsjekkosllovakisk territorium. Dette irriterte Bresjnev betraktelig, for slik han så det i den nye implementeringen av militære strategier i kampen med vest, var en utstasjonering i Tsjekkoslovakia helt avgjørende. Sovjetiske strateger mente det var viktig å ha sovjetiske soldater på plass ved de vestlige grenser i hver av øst-blokk statene. Tsjekkoslovakia dannet et gap mellom de sovjetiske styrkene i nord, i Polen, og i sør, i Ungarn (Petrov 2010, s. 145-146).

Ingen sovjetiske tropper har blitt permanent stasjonert på Tsjekkoslovakisk territorium etter 1945, men dokumenter som ble nedgradert tidlig på 90-tallet, viser at Sovjetunionen og Tsjekkoslovakia i all hemmelighet inngikk to bilaterale avtaler på begynnelsen av 1960-tallet. Dokumentene ga den sovjetiske hæren retten til å utplassere atomvåpen på tsjekkosllovakisk territorium ved en nødsituasjon. I 1965 undertegnet de to landene en mer vidtrekkende avtale om fullmakt til Sovjetunionen for å lagre atomstridshoder permanent på tre steder i det vestlige Tsjekkoslovakia. Ingen av disse planene ble offentliggjort. Bygging av anlegg og distribusjon av stridshodene skulle være ferdig innen utgangen av 1967, men forsinkelser gjorde at anleggene ennå ikke var satt i tjeneste da Praha-våren begynte. Det er derfor klart at Sovjet i 1968 var engstelige for sikkerheten ved Tsjekkoslovakias grenser, og bekymret for byggingen og driften av de sovjetiske atomvåpenanleggene i Tsjekkoslovakia. (Tismaneanu 2010, s. 328-329).¹⁵

Når det gjelder sovjeternes tro på en konsekvensfri invasjon, har Bischof (2010) argumentert for at den milde responsen fra Washington var ganske forutsigbar. I den

¹⁴ Et bidrag som viser til realismens viktighet for å forstå invasjonen i Tsjekkoslovakia i 1968 se. (Andersen 2013, s. 37-47,71-76).

¹⁵ For en grundigere gjennomgang rundt spørsmål om atomvåpen i Tsjekkoslovakia se. (Kramer 1993, s. 9-12).

tidlige fasen av den kalde krigen hadde USA overlatt Øst-Europas skjebne til Sovjetunionen. I tillegg hadde USA egne problem med sine allierte. Vietnamkrigen, krav om reformer i NATO og deling av forsvarsbyrder og håp om rustningskontroll med sovjeterne holdt Johnson-administrasjonen i sjakk (Bischof m.fl. 2010, s. 19).

Den russiske historikeren Prozumenshchikov har tolket en melding fra den amerikanske utenriksministeren Dean Rusk i forkant av invasjonen som et grønt lys fra Washington til lederne i Kreml. De vil ikke gripe inn dersom Sovjetunionen ryddet opp i det tsjekkosllovakiske rotet. Meldingen var rett nok en advarsel mot innblanding, men den var forsiktig og ga utvilsomt vann på mølla for haukene i Kreml. De svake signalene fra USA var med på å undergrave argumentene mot invasjon ut fra at den ville forverre forholdet til USA og omverdenen (Bischof m.fl. 2010, s. 20).

2.4 De nasjonale konsekvensene og erfaringene av Praha-våren og den påfølgende invasjonen

Erfaringene etter invasjonen var forskjellige. De tsjekkosllovakiske erfaringene for ettertiden oppsummeres dypfølende av den Tsjekkiske ambassadøren Petr Koldar 40 år etter på denne måten:

Hendelsene som fant sted i Tsjekkoslovakia i 1968 var en milepæl i tsjekkisk, slovakisk, europeisk og transatlantisk historie. Som i 1938, fikk det tsjekkosllovakiske folket igjen i 1968 føle at Vesten ikke var forberedt på å kjempe for et fremmed land, og i stedet sviktet det. To lærdommer oppsto fra Warszawapaktens invasjon i 1968. Den første var at intellektuelle i øst og vest kom til å innse at sosialisme med et menneskelig ansikt, ikke er gjennomførbart. Den andre lærdommen av 1968 for USA og Vesten, var at Tsjekkia ikke måtte bli forlatt igjen, og hjalp Tsjekkoslovakia med å få innpass i NATO i 1999- Dette har ført til en allianse mellom USA, Tsjekkia og Sentral-Europa som er sterkere enn noen gang før (Kolar 2010, s.xi. Min oversettelse).

En historiker som forsker på konsekvensene og erfaringene Tsjekkoslovakia gjorde seg er Oldrich Tuma. Han skriver at nederlaget som ble påført det tsjekkosllovakiske samfunnet mellom august 1968 og 1969 tok lang tid å rette opp igjen. Men det er ingen tvil om at hendelsene i 1968 spilte en nøkkelrolle i den politiske utviklingen i Tsjekkoslovakia fremover. Årene 1968 og 1969 ga et betydelig bidrag til frigjøringen av det tsjekkiske og slovakiske samfunn fra kommunismen, spesielt når det gjelder den

yngre generasjonen. I form av maktpolitikk hadde regimet riktignok blitt konsolidert igjen, men det hadde mistet røttene i samfunnet for en ekte revitalisering (Tuma 2010, s. 71).

Hvilke konsekvenser og erfaringer det sovjetiske samfunnet gjorde seg av invasjon, blir beskrevet av historikeren Vladislav Zubok. Invasjonen av Tsjekkoslovakia utført av Warszawapaktens styrker den 21 august 1968 kom som en overraskelse på alle i Sovjetunionen. Tidligere nyhetsmeldinger hadde ikke forberedt folk på bruk av militærmakt. Mange var på sommerferie og hadde tankene andre steder enn på politikk og internasjonale hendelser. KGB og partirapporter snakket alltid om «absolutt ro» i alle Sovjets regioner og byer. Dårlig informert og bedratt av propaganda fra sovjetiske makthavere, så det store flertallet av det russiske folk invasjonen som en nødvendighet. Sikkerhetsinteresse og kaldkrig bipolaritet-mønsteret forble den offisielle propagandaens trumfkort. For mange var det faktum at Tsjekkoslovakia grenser til Vest-Tyskland nok til å rettferdiggjøre invasjonen. «Hvilken okkupasjon»? spurte folk de syv dissidenter som demonstrerte på Den røde plass.

Av Tsjekkoslovakia, men vi frigjorde dem i 1945. To hundre tusen russiske soldater døde der. Og nå har de iscenesatt denne kontrarevolusjonen. Vi kan ikke gi opp Tsjekkoslovakia til amerikanerne (Zubok 2010, s. 94. Min oversettelse).

Dette var ett ekko av vanlige synspunkter, som ble delt av mange russere som hadde mistet slektninger i andre verdenskrig.

Invasjonen endret situasjonen innenlands for Sovjet. Potensialet for en demokratisk-sosialistisk koalisjon som kunne forene idealistiske kommunister og liberale intellektuelle var ikke lenger mulig. Regimet viste at det ikke var redd for å ty til brutal kraft og at de ville slippe unna med ubetydelige reaksjoner fra vestlige makter og ble møtt med total likegyldighet innad i Sovjetunionen og kommunistblokken. Blant talsmenn for kulturell liberalisering og reformkommunister, var det en følelse av intens skam forsterket med en følelse av avmakt. De følte seg vanæret og tråkket på, ved at deres idealer hadde blitt krenket. Flere og flere av de ble, som Elena Bonner sa det, «utlendinger hjemme» (Zubok 2010, s. 94-95. Min oversettelse).

Selvbrenningen av den tsjekkiske studenten Jan Palach, understreket smerten av isolasjon som det liberal-reformistiske mindretallet av sovjetiske intellektuelle følte. Mens invasjonen demoraliserte de reformistiske intellektuelle, ga den økende kraft til

reformistenes fiender. Mikhail Gorbatsjov som på dette tidspunktet var den regionale partisjefen i Stavropol-regionen, fortalte at:

Fra 21. august begynte en ideologisk innstramning med undertrykkelse av enhver fri tenkning. Instruksjoner fra partiets sentralkomite beordret regionale komiteer til å ta avgjørende handlinger innenfor ideologiske anliggender. Kampen mot dissidentbevegelser fikk en massiv og allestedsnærværende karakter (Zubok 2010, s. 95. Min oversettelse).

Mange reformkommunister og de som var involvert i bevegelsen av 1966-1967 ble utvist fra partiet. Selve ordet «reform» ble et tabu i det offentlige leksikon i nesten to tiår. Til å begynne med var Gorbatsjov enig med flertallet i sovjet om at invasjonen var nødvendig. Faren hans hadde nemlig blitt hardt såret i befrielsen av Slovakia i 1944. Men han følte forferdelse over den rendyrkede fiendtligheten som ble vist mot sovjetere i Praha og Bratislava. Etter turen til Tsjekkoslovakia mintes han at han «kom hjem, overmannet av alvorlige tanker, der han innså en direkte forbindelse til hva som skjedde der borte under hendelsene i August 1968». I sine memoarer, publisert i 1995, kalte han denne turen «den vanskeligste» av alle utenlandsturene sine. Det ville ta Gorbatsjov flere år å komme frem til de samme synspunkter som de tsjekkiske reformatorene hadde forfektet i 1968 (Zubok 2010, s. 95-96).¹⁶

Reformkommunismen var død i det russisk sovjetiske samfunnet, men på mirakuløst vis overlevde det i partiapparatet. Det fortsatte å eksistere blant intellektuelle og «opplyste» partimedlemmer i de russiske provinsene og blant den lille gruppen av «opplyste» partimedlemmer i Moskva. Dette betydde at dersom de demokratiske reformene hadde fått lov til å fortsette i stedet for å bli brutalt knust, ville de ha tiltrukket seg masse støtte og skapt forutsetninger for fredfull transformasjon av det sovjetiske systemet (Zubok 2010, s. 97).

Inspirert av dette scenariet, to tiår senere, i 1988-1989, bestemte Mikhail Gorbatsjov å gjenta Praha-våren i Sovjetunionen. Den dystre kollapsen av dette forsøket var grunnet en rekke økonomiske, finansielle og samfunnspolitiske faktorer. Det viste seg, en gang for alle, at det var ingen mulighet for en «tredje vei» i Sovjet eller sentraleuropeiske land. Avskaffelsen av sensur, kulturell liberalisering, og politisk demokratisering produserte et skred som feide til side de kunstige konstruksjoner av

¹⁶ For en sammenligning av Praha-våren og reformene til Gorbatsjov se. (Svec 1988, s. 981-1001).

reformkommunisme. Deretter, som tidligere i det russiske samfunnet, manglet reformkommunistene en solid base selv blant elitene, for ikke å glemme det russiske samfunnet for øvrig. Svært raskt mistet diskursen om «demokratisk sosialisme» praktisert av Gorbatsjov, sin støtte blant utdannede russere og blant russere i det sovjetiske kommunistpartiet. Knust av avsløringene som kom frem under Gorbatsjovs glasnost 1986-1989 fikk russisk nasjonalisme en bemerkelsesverdig transformasjon der man aviste visjonen om Stalins imperium og omfavnet utsiktene til Russlands uavhengighet fra dette riket (Zubok 2010, s. 97).

2.5 De internasjonale og bipolare konsekvensene og erfaringene

Praha-våren og Warszawapaktens invasjon av Tsjekkoslovakia var et vendepunkt i den kalde krigen. Disse hendelsene skapte «Bresjnev-doktrinen» og sovjetiske krav for retten til invasjon i sin egen innflytelsessfære dersom deres «suverenitet» ble truet. Sovjetunionen og dets allierte ville garantere sosialismens overlevelse i sin egen innflytelsessfære. Videre kan Prahas 1968 «sosialisme med et menneskelig ansikt» -modell for å reformere kommunismen også ha påvirket Mikhail Gorbatsjovs reformer på slutten av 1980-tallet som til slutt brakte ned kommunismen. Og det skjedde ved hjelp av ringvirkningene i den sovjetiske sfære, akkurat som Sovjetunionen og dens satellittstater fryktet i 1968. Betydningen av den tsjekkoslovakiske dissidentbevegelsen «Charta 77» og andre dissidentbevegelser i den kommunistiske verden og deres innvirkning på slutten av den kalde krigen bør ikke undervurderes (Bischof m.fl. 2010, s. 4-5).

Invasjonen av Tsjekkoslovakia «gjorde slutt på forhandlinger om rustningskontroll», konkluderer den amerikanske historikeren George Herring (Herring 2008, s. 756). Under den varme sommeren 1968 ønsket Johnson å arrangere et toppmøte om strategisk rustningskontroll med sovjeterne. Han håpet på resultater som skulle være arven etter hans presidentperiode. Med invasjonen av Tsjekkoslovakia endte det med ønskene. Hadde Johnson vært i stand til å forhandle fram en avtale om produksjonstans av atomvåpen, kunne det ha spart de to stormaktene milliarder av dollar i våpenutgifter og unngått mange av de motvillige politiske konsekvensene av 1970- og 1980-tallet (Bischof m.fl. 2010, s. 4).

Ironisk nok, Warszawapaktens invasjon av Tsjekkoslovakia stabiliserte regionen og ga en solid basis for avspenning. Etter 1968 vurderte ingen av sidene seriøst å gå til krig i

Europa, i all fall ikke til en atomkrig. Under krisen i Tsjekkoslovakia visste begge sider «en forsvarlig disponering ved å undervurdere sin egen og overvurdere styrken på motstanderen», konkluderes det med i en statsvitenskapelig artikkel.¹⁷ Johnsons passivitet under Praha-våren og respons til Warszawapakt-invasjonen var begynnelsen på slutten av USAs hegemoni på den globale arena. Litteratur om internasjonale kriser i 1968, også om den tsjekkosllovakiske krise av 1968, har vokst betraktelig, inkludert solide dokumentsamlinger fra Sovjet og tidligere Warszawapaktlands arkiver (Bischof m.fl. 2010, s. 4).

Historikeren Mikhail Latysh mener for eksempel at det var flere konsekvenser og erfaringer av invasjonen. Dette var ikke første gang at Sovjetunionen engasjerte seg i en konflikt med et medlem av Warszawapakten. Men det var første gang at innføringen av tropper ble gjort som en kollektiv operasjon og igangsatt mot en partner som gjentatte ganger erklærte sin lojalitet til Warszawapakten. Invasjonen av Tsjekkoslovakia ødela illusjonen som hadde vært utbredt i vest etter Berlin og Cuba krisen, nemlig at hensynet til politisk og strategisk stabilitet, samt tettere bånd med Vesten, ville resultere i forandringen av kommunisme til en mer sivilisert, pluralistisk bevegelse. Ved å ty til militærmakt viste Sovjetunionen at de var rede til å beskytte sin innflytelsesfære i en stil som minnet mer om gammeldags stormaktspolitikk enn moderne diplomati (Latysh 2010, s. 16).

Det sovjetiske kommunistpartiets lederskap fortsatte å betrakte seg selv som en fortropp, ikke bare for sin egen arbeiderklasse, men for arbeidsfolk over hele verden. Dessuten var de klar til å ofre omdømmet til Sovjetunionen for å beholde dominansen av kommunistpartiet i Warszawapaktlandene. Denne meningsløse utsettingen av en 500.000 manns sterk hær med null politisk effekt, tvang senere Sovjetunionen til å vise større forsiktighet, for eksempel, med henvisning til de polske hendelsene i 1980-1981. Praha-våren 1968 viste seg å være det siste forsøket på en reformasjon av kommunismen. Fiaskoen produserte tvil om kommunistsystemets evne til å utvikle seg. Det hisset også opp grasroten til å lete etter nye måter på å bryte med totalitarismen, der man så på andre politiske systemer og utenfor de etablerte maktstrukturer (Latysh 2010, s. 16-17).

En konsekvens av Latysh' argument er, ifølge Matthew Ouimet, at reformene av Praha-våren ble tolket utfra en sovjetisk ideologisk overbevisning som en trussel mot politisk

¹⁷ Denne artikkelen er (Mastny 2005, s. 149-177).

stabilitet i blokken. Der resonnementet var som følger: Mens fremveksten av et levende sivilisert samfunn godt kan ha styrket den politiske legitimiteten til Dubcek's regjering, kuttet den bort det kommunistiske monopol på makt over hele den sosialistiske blokken. Det åpnet også døren til tettere kontakt med de vestlige stater, som sovjeterne betraktet som et politisk nederlag i null-sum spillet i øst-vest maktspillet. I tid, kunne dessuten det politiske nederlaget styrke de vestlige militæres offensive holdning vis-a-vis Warszawapakten (Ouimet 2010, s. 28-29).

Latysh argumenterer at Sovjetunionen brukte makt mot Praha-våren «for å beskytte sin innflytelsesfare på en tradisjonell måte for stormakter». Delvis fanger denne påstanden et slags null-sumspill, der kaldkrig-tenking ville merke Praha-Våren som «kontrarevolusjonerende» innsats for å styrke kommunismen i Øst-Europa. Sovjetiske makthaveres verdensbilde var gjennomsyret av marxist-leninistisk terminologi som definerte venner og fiender, trusler og muligheter. Dette har vært en av de viktigste, om enn overraskende, avsløringene som har kommet ut av de sovjetiske og øst europeiske arkiver (Ouimet 2010, s. 28).

Det iboende problem med dette synet, var selvfølgelig at noen innsats for å reformere kommunistisk styre i praksis ville se ut som en kontrarevolusjon. Dette var «akilleshælen» til hele systemet etter 1968. Sovjetunionen jobbet hardt for å innføre en enkel modell av et ortodokst kommunistisk styre i hele blokken, slik at medlemslandene hadde lite fleksibilitet. Sovjetunionens «normalisering» hindret dermed blokkstatene i å takle de to krisene, politisk legitimitet og økonomisk stagnasjon. Som Latysh påpeker startet denne prosessen i august 1968 og la føringene for kommunismens kollaps to tiår senere (Ouimet 2010, s. 29).¹⁸

Her kan det se ut som Ouimet nærmest definerer dette som en enten eller situasjon, der sovjetiske makthavere måtte velge mellom invasjon og «normalisering» på den ene siden, og politisk legitimitet og økonomisk framgang på den andre siden. Personlig ser jeg logikken i resonnementet, men jeg synes det mangler et alternativ. Sovjetiske statsledere kunne ha sittet på gjerdet, og som jeg har skrevet tidligere, kunne ha latt Praha-våren være et økonomisk pilotprosjekt Sovjetunionen kunne ta lærdom av. Så hvis Praha-våren skulle ha utviklet seg i retning av en væpnet revolusjon ala den i Ungarn i 1956 kunne man ha invadert for å skape ro og orden. Det viktige med dette, er

¹⁸ For hvordan denne kollapsen fortonet seg i Tsjekkoslovakia 1989 se. (Bakke 2015, s. 117-133).

at legitimiteten til Sovjetunionen mest sannsynlig ikke ville ha blitt skadet på samme måte. Kanskje ville Gorbatsjov hatt noe å bygge på i 1985 da han startet sine reformer.

2.6 Oppsummering

I dette kapitlet er de historiske forutsetninger i Tsjekkoslovakia og Sovjetunionen for Praha-våren blitt belyst. Konklusjonen er at stalinismen har vært den sterkeste historiske forutsetningen for den politiske utviklingen i både Tsjekkoslovakia og Sovjetunionen.

Stalinismens konsekvenser vekket motstand hos den tsjekkosllovakiske befolkning og dannet grunnlaget for ønsket om reformer. I Sovjetunionen derimot hadde stalinismen skapt en indre strid som skapte uro i det sovjetiske lederskapet. Man fryktet store forandringer og var i gang med å reversere de tiltak som Khrusjtsjov hadde gjort.

Konsekvensene og erfaringene for Sovjetunionen, østblokken og Tsjekkoslovakia var selvsagt svært forskjellige. Det tsjekkosllovakiske folket hadde en følelse av at Vesten igjen hadde sviktet dem. Sovjetregimet sin legitimitet skulle bli kraftig svekket i østblokken, mens det i Tsjekkoslovakia skulle være helt fraværende etter invasjonen.

Det sovjetiske lederskapet erfarte at de kunne ty til brutal kraft og slippe unna med ubetydelige reaksjoner fra vestlige makter og total likegyldighet inne i Sovjetunionen og kommunistblokken.

Den viktigste konsekvensen for alle var imidlertid at reformprosessen stanset helt opp. Med invasjonen ble det lagt lokk på reform debatten innad i Sovjetunionen og alle reformforsøk i østblokklandene ville fra nå av bli ansett for å være en kontrarevolusjon som ville bli slått hardt ned. Det tydeligste tegn på denne «null-toleranse-politikken» var Bresjnev-doktrinen.

3. Bresjnev-doktrinen

3.1 Innledning

En av de viktigste følgene av invasjonen i Tsjekkoslovakia i 1968 var utformingen av Bresjnev-doktrinen. Denne doktrinen fikk alvorlige konsekvenser for sovjetisk utenrikspolitikk.

Det skal redegjøres for innholdet i og motivene bak doktrinen, og hva som var spesielt nytt med denne. Konsekvensene av doktrinen vil også bli gjennomgått, med fokus på hvordan den definerte at de nasjonale interessene til sovjets allierte var underordnet det internasjonale, sosialistiske felleskapet, altså velferden til det sosialistiske samfunnet slik det hadde vokst fram i Sovjetunionen og østblokklandene.

Krigen i Afghanistan blir her først og fremst behandlet som en konflikt mellom sosialistisk internasjonalisme og sovjetiske nasjonale interesser, og det vises hvordan sovjetiske statsledere forholdt seg til disse interessene. Bakgrunnen for invasjonen i Afghanistan og dens konsekvenser blir utredet og analysert. Denne mislykkete, utenlandske invasjonen ville vise seg å være starten på doktrinens oppløsning. Det kom klart til syne under passiviteten det sovjetiske lederskapet viste overfor opprøret i Polen rundt i 1980 (Solidaritet).

Under Gorbatsjovs ledelse ble doktrinen erklært ugyldig ved at han ga autonomi til folkerepublikkene. Hvordan Bresjnev-doktrinen mistet sin relevans og legitimitet gjennom tre ulike utenrikspolitiske utfordringer – Afghanistan, Polen og misnøye i folkerepublikken under Gorbatsjov – er spørsmålene som skal tas opp her. Etter en historiografisk presentasjon av temaet følger en gjennomgang av selve doktrinen, og så en analyse av den tretrinnsraketten som førte til doktrinens endelikt.

3.2 Forskjellige akademiske tilnærminger til doktrinen

En konsekvens av invasjonen i Tsjekkoslovakia, var introduksjonen av Bresjnev-doktrinen. Historikeren og statsviteren Matthew J. Ouimet får fram viktigheten av å forstå Doktrinen når han spør:

Hadde sovjeterne valgt å gripe inn med militærmakt i 1989 kunne det ha stoppet revolusjonene? Tross alt hadde tidligere reform-forsøk kollapset i 1956, 1968 og 1981, takket være bruken eller trusselen om tilstedeværelse av sovjetiske tropper. Hvorfor ikke i 1989? Kunne sammenbruddet av kommunismen i Øst-

Europa skyldtes både endringer i sovjetisk utenrikspolitikk og regionens organiserte aktivisme? Kunne det sovjetiske lederskapet dele ansvaret, ja til og med æren, for dette forbløffende politiske jordskjelvet med de hundretusener som viste seg å trosse regionens tungt bevæpnede kommunistiske makthavere? Hvor hadde det blitt av den beryktede Bresjnev-Doktrinen og dens strenge begrensning av nasjonal suverenitet innenfor den sovjetiske blokken? (Ouimet 2003, s. 2. Min oversettelse).

Ouimet svarer at grundig forskning om sovjetisk militær tilbakeholdenhet i 1989 har konkludert med at endringen av sovjetisk politikk ovenfor Øst-Europa først fant sted under Gorbatsjov.¹⁹ Fram til slutten av 1980 hadde ikke sovjetiske makthavere gitt noen klar indikasjon på at de hadde begynt å revurdere sine forpliktelser i Øst-Europa, for ikke å snakke om å overlate allierte kommunistiske regimer til sine egne politiske skjebner (Ouimet 2003, s. 2).

Dette er ikke å antyde at forskere har ignorert den langsiktige effekten av ytre krefter, slik som stadig ustabile østeuropeiske kommunistiske regimer og det amerikanske militærets oppbygging under president Carter og Reagan. Noen har også adressert de sosialistiske økonomiske kriser som gjorde at sovjetiske makthavere måtte kvitte seg med østeuropeiske forpliktelser for å delta i det internasjonale markedet.²⁰ Sovjetiske ledere hadde rett og slett ikke mulighet til å subsidiere Øst-Europa lenger.²¹ Slike studier peker på faktorene som ser ut til å ha oppstått under Bresjnev, beskrevet som faktorer som har påvirket sovjetisk politikk, stort sett under Gorbatsjov (Ouimet 2003, s. 2-3).

Mens hver av disse tilnærmingene gir en viktig innsikt i Sovjetisk politisk skifte, lider nesten alle av den samme tidsmessige avgrensingen til midten og slutten av 1980-tallet. Selv undersøkelser som tar for seg Bresjnev-doktrinen behandler dette samarbeidet mellom ideologi og militær invasjon som praktisk talt uendret fra sin opprinnelse i 1968, til slutten av Gorbatsjov-æraen. En bok skrevet før sammenbruddet av den sovjetiske blokken, foreslår at en sovjetstat forpliktet til den marxist-leninistiske læren aldri vil forlate begrepet «begrenset suverenitet» i Øst-Europa.²² Derfor er det ikke noe hold i ideen om at Bresjnev-regimet kan ha forsaket sin egen politikk tidligere. En

¹⁹ To eksempler på denne tilnærmingen er (Gati 1990) og (Kramer 1989)

²⁰ To bidrag som fokuserer på subsidieringen av øst-blokken. (Valerie 1985) og (Paul 1976).

²¹ Bidrag som fokuserer på at Sovjet måtte gå en annen vei. (Vlad 1990).

²² Denne boken er. (Jones 1990).

senere tilnærming, skrevet etter den sovjetiske kollapsen, foreslår at sosioøkonomisk nedgang i hele blokken kan ha inspirert den første grunnleggende revurdering av Øst-Europas rolle i sovjetisk militær planlegging siden Khrusjtsjov-æraen.²³ Men det tar også for gitt at læreendringene startet først etter Bresjnevs død i 1982, med et gradvis frafall av Bresjnev-doktrinen, med start i 1987 under Gorbatsjovs reformprogram (Ouimet 2003, s. 3).

Få omfattende undersøkelser av den kommunistiske kollaps i Øst-Europa har forekommet siden Sovjetunionens fall, men diskusjoner om Øst-Europa har tidvis dukket opp i politiske kommentarer, minner og andre personlige refleksjoner.²⁴ Mens en rekke av disse gir viktig innsikt, har ingen av de forsøkt å tilby en omfattende forklaring på starten av skiftet i sovjetisk østeuropeisk politikk som nådde sitt klimaks i 1989 (Ouimet 2003, s. 3).

Poenget er at det kunne være mengder av organisert aktivisme, men det var først da Gorbatsjov for alvor hadde avlivet Bresjnev-doktrinen at den organiserte aktivismen oppnådde dyptgående resultater. Man kunne ha valgt en kinesisk løsning i 1989, noe som mest sannsynlig ville ha hatt samme virkning som løsningen hadde i Kina, der kommunistpartiet beholdt all makt.

Det er nettopp her jeg mener at Ouimet setter fokuset på noe som er kritisk viktig for å forstå hendelsene i 1989, nemlig bakgrunnen for Gorbatsjovs valg med å legge ned doktrinen og at doktrinen allerede var revidert selv før Gorbatsjov kom til makten.

3.3 Hva var det nye med doktrinen

Ved å omdefinere tanken om hva som ville være en «kontrarevolusjon», forsøkte Bresjnevs lederskap i 1968 å innføre en fundamentalt ny æra i relasjonene i den sosialistiske blokken. Under dette endrede regimet, identifiserte det sovjetiske lederskapet en trussel mot tradisjonell sosialistisk norm hvor som helst i blokken, som en trussel mot sin prestisje og stabilitet. Sovjetunionen garanterte med dette et kommunistisk styre i Øst-Europa mot alle fiender, både utenlandske og innenlandske, ved å eksplisitt underordne de nasjonale interessene til sine allierte, til fordel for velferd for hele det sosialistiske samfunnet (Ouimet 2003, s. 65).

²³ Denne tilnærmingen er. (Gitz 1992).

²⁴ Se. (Andrew & Gordievsky1990) og (Dobrynin 1995).

Dette perspektivet signaliserte sovjetiske makthaveres forsøk på å forsterke sosialistisk integrasjon med den begrunnelse at felles interesser krevde felles politikk. Økonomisk integrasjon, politisk konsolidering og en tilbakevending til ideologisk konservatisme og samarbeid mellom de forskjellige kommunistiske partiene, ble den nye parolen for Sovjet-blokkens relasjoner. Unnlattelse av å holde fast ved denne generelle linjen hvor som helst, ville teoretisk utgjøre en fare for sosialisme overalt, spesielt ettersom blokken sto overfor et raskt skiftende internasjonalt miljø. Konsekvensen av dette ble dermed at trusselen om militær intervensjon ble hengende over Øst-Europa gjennom 1970-tallet og tidlig på 1980-tallet. Sovjetunionen og deres allierte var henvist til denne konsolideringen under tvang som «sosialistisk internasjonalisme».²⁵ I vest ble dette ansett som en forutsigbar konsekvens av den nye Bresjnev-doktrinen (Ouimet 2003, s. 65).

Doktrinen var med Bresjnevs ord:

Når eksterne og interne krefter, fiendtlige til sosialismen, prøver å snu utviklingen av et gitt sosialistisk land i retning av en restaurering av det kapitalistiske system, når en trussel oppstår på grunn av sosialismens sak i dette landet, er dette ikke lenger bare et problem for landets folk, men et problem og en bekymring for alle sosialistiske land (Ouimet 2003, s. 67. Min oversettelse).

Selv om det offentlig ble benektet eksistensen av en ny doktrine, gjorde uttalelser som disse at spørsmålet om østeuropeisk suverenitet stod uavklart.

Innen midten av 1968 hadde sovjetisk politikk blitt svært uklar ovenfor Øst-Europa. Inntil august visste ingen hva, om noe, sovjetiske makthavere var forberedt på å gjøre for å stoppe spredningen av tsjekkosllovakisk liberalisering. Da invasjonen hadde avklart dette punktet, vendte sovjetiske lederne sin oppmerksomhet tilbake til spørsmålet om en bred integrering av blokken og håndhevelse av samhold innenfor den sosialistiske alliansen. Bresjnev-doktrinen og dens nye tolkning av sosialistisk internasjonalisme, representerte dermed en gjeninnføring av sovjetisk myndighet på grunnlag av tidligere erfaringer. Det var kort sagt en utvikling av en doktrine som kunne møte kravene til de nye realitetene (Ouimet 2003, s. 68-69).²⁶

²⁵ For en dypere gjennomgang av internasjonalismen. (Valdez 1993).

²⁶ Se. (Holtmark 1990:5-31).

Selv om den så ut til å modnes i takt med nødvendigheten av sovjetiske makthaveres utenrikspolitikk, utgjorde doktrinen ikke bare en kynisk rettferdiggjørelse av sovjetisk realpolitikk. Som Helene Carrère D'Encausse påpeker:

Den teoretiske utviklingen av intern-sosialistiske relasjoner i årene etter invasjonen av Tsjekkoslovakia, var mye mer enn et erfaringsmessig program for å rettferdiggjøre et kupp. Med trangen til å forklare og rettferdiggjøre denne reaksjonen, ble denne ideologien senere utviklet for å definere det sovjetiske politiske programmet ovenfor Øst-Europa, og for å gi det en klar legitimitet og en klar retning (Ouimet 2003, s. 69. Min oversettelse).

Det sovjetiske lederskapet tok, som alle andre regjeringer, sine politiske valg definert av sitt ideologiske verdensbilde. På samme tid fortsatte dette verdensbildet å utvikle seg for å møte utfordringene i den moderne verden. Det var dette samarbeidet mellom teori og handling som skapte omleggingen av sovjetisk politikk ovenfor Øst-Europa etter 1968²⁷ (Ouimet 2003, s. 69).

3.4 Motivene bak Doktrinen

Det som motiverte sovjetiske makthavere til en reorientering, var problemet med fremveksten av de forskjellige effektene Khrusjtsjovs godkjenning av «forskjellige veier til sosialisme» hadde innad i blokken. Utviklingen på den internasjonale arena, forsterket også trenden mot integrering grunnet deres utfordring med blokkens enhet og samarbeid. Hovedsakelig, som et resultat av en dypere konflikt med Kina, søkte nå Sovjetunionen en normalisering av forholdet til Vesten. Dette hevet antallet forskjellige ideologiske retninger i den sosialistiske leiren. Tross alt hadde det sovjetiske lederskapet overbevist seg selv i løpet av 1968 at «vestlige ideologiske sentre» sto bak utviklingen av Praha-våren. Denne overbevisningen vedvarte inn på 1970-tallet. I tillegg til ideologiske bekymringer, truet utvidelsen av handelsrelasjonene med vesten, som etter hvert involverte opp mot en tredjedel av Comecon-handelen, med å forstyrre den sosialistiske økonomiske alliansen. Dermed mente det sovjetiske lederskapet at en bred konsolidering av blokken var nødvendig for å beskytte integriteten til øst-europeisk sosialisme (Ouimet 2003, s. 70).

Etter 2. verdenskrig hadde legitimitet i stor grad vært neglisjert i kommunistiske styresett i Øst-Europa. En forverring av dette problemet ble et faktum da populære

²⁷ For en nærmere gjennomgåelse rundt D'Encausses tanker om nasjonalisme og Øst-Europa. (D'Encausse 1987).

avvisninger av både sovjetisk hegemoni og kommunistisk ideologi førte til økt undertrykkelse og mer omfattende sosial kontroll i disse landene. På slutten av 1960 og begynnelsen av 1970-tallet så sovjetiske ledere at problemet poserte en enda større fare for sovjetisk innflytelse i Øst-Europa. Sett som en del av helheten som involverte Tsjekkoslovakia, opptrapping av den sino-sovjetiske konflikten og begynnelsen av øst-vest détente truet det med å undergrave selve grunnlaget for den sovjetiske blokken. Fra sovjetiske makthaveres perspektiv var derfor konsolidering eneste måte å løse utfordringene til sosialismen på, både innenfor og utenfor den sovjetiske blokken (Ouimet 2003, s. 70).

I Bresjnev-doktrinen var det skrevet om et «samarbeidende forsvar». Denne formuleringen skulle bli et problem. Et av de grunnleggende prinsippene for sosialistisk internasjonalisme var respekt for nasjonal suverenitet, hva var så begrensningene på samarbeidende forsvar? De fleste sovjetiske uttalelser hevdet at ethvert forsøk på å importere kontrarevolusjon inn i et av de sosialistiske landene, utgjorde legitime grunner til enten bilateral eller multilateral militær assistanse. Hvis «sosialistiske oppnåelser» møtte noen form for trussel, militær eller politisk ville Sovjetunionen og dets allierte ha en plikt til å svare besluttsomt (Ouimet 2003, s. 71).

Doktrinen ble introdusert for å legitimere invasjonen i Tsjekkoslovakia i 1968, men den legitimerte også at tiden for forskjellige veier til sosialisme var forbi. Men her er det kritisk viktig å få med seg at doktrinen neglisjerte de nasjonale interessene til blokken til fordel for velferden til det sosialistiske samfunnet. Disse felles interessene krevde derfor en felles politikk. Denne politikken ble styrt fra Moskva av lederskapet i Kreml.

For å illustrere dette nærmere kan man se på hvordan den europeiske unionen fungerer, der all politikk blir styrt fra Brussel. Politikerne i Brussel kan bestemme seg for at lastebiler ikke trenger så mye bremskraft da, det ikke trengs på det flate Sentral-Europa. Det tragiske er at dette slår veldig uheldig ut for fjellandet Norge. Å kjøre ned Måbødalen med lite bremskraft anbefales ikke, da dette ender rett i stupet, noe også økonomien i den østeuropeiske blokken skulle gjøre med en stor fart.

Selv om doktrinens eksistens ble avist fra sovjetisk hold, trengte man ikke å gjøre annet enn å minne de østeuropeiske lederne på hva som hadde skjedd i Tsjekkoslovakia i 1968, for at de skulle følge alle sovjetiske ordrer. Dette var det nye med doktrinen. Den legitimerte ikke bare en invasjon som hadde skjedd, men også en eventuell ny invasjon.

3.5 Krigen i Afghanistan

Konflikten mellom sosialistisk internasjonalisme og sovjetiske nasjonale interesser blusset opp igjen på slutten av 1970-tallet, med Sovjets avgjørelse om å invadere Afghanistan. Den sovjetiske ledelsen brukte 1970-tallet til å proklamere sin urokkelige forpliktelse til den politiske stabiliteten av sine sosialistiske allierte. Nasjonale interesser av Sovjetunionen var ifølge sosialistisk internasjonalisme umulig å skille fra de sosialistiske allierte. En trussel mot kommunistisk styre i ett land, utgjorde en trussel mot hele gruppen av sosialistiske stater. I mange år etter invasjonen av Tsjekkoslovakia, hadde denne type retorikk kostet sovjetene svært lite. Lokale kommuniststyrer hadde klart seg godt på egen hånd ved å manipulere med goder og straff. Det var ikke før Afghanistan ble en del av den sosialistiske leiren på slutten av 1970-tallet, at Bresjnev-doktrinen igjen ble satt på prøve (Ouimet 2003, s. 88-89).

Den kommunistiske regjeringen under Nur Mohammad Taraki tok makten i Afghanistan med et blodig kupp den 27. april 1978. Overtakelsen kom som en fullstendig overraskelse på det sovjetiske lederskapet, som først hørte om det i en nyhetsbulletin fra Reuters. Kuppmakerne hadde valgt å ikke informere sovjeterne på forhånd, da de fryktet at sovjetiske ledere kunne ha forsøkt å hindre kuppet, sett i lys av den svake revolusjonære situasjonen i Afghanistan (Ouimet 2003, s. 89).

Da overtakelsen hadde skjedd, vurderte de sovjetiske ideologene Mikhail Suslov og Boris Ponomarev, at utviklingsmønstret i Afghanistan lignet på det sosialistiske Mongolia. 5. desember 1978, et par måneder etter kuppet, undertegnet Sovjetunionen en tjue års vennsks- og samarbeidstraktat med Afghanistan og begynte å tilby omfattende bistand og rådgivende personell til Afghanistan. Ved begynnelsen av 1979 hadde den afghanske presidenten Tarakis tøffe nasjonale politikk skapt åpen motstand fra islamske frihetskjemper, mujahedin, og en borgerkrig brøt ut (Ouimet 2003, s. 89).

3.5.1 Bakgrunnen for Sovjets avgjørelse om å invadere i Afghanistan

Sovjetiske makthaveres innledende reaksjon på starten av krigshandlingene i Afghanistan var å øke leveransene av våpen og annet materiale for å støtte regjeringsstyrkene der. I samsvar med prinsippene for sosialistisk internasjonalisme, var deres første bekymring bevaringen av det kommunistiske styret i Afghanistan som Taraki mente var i alvorlig fare fra «kontrarevolusjonære» Mujahedin (Ouimet 2003, s. 89).

17. mars 1979, da skjebnen til den afghanske kommunismen lå i det framtidige utfallet av den pågående kampen i Herat, ba Taraki om sovjetisk militær invasjon. Utenriksminister Andrej Gromyko oppfordret sine kolleger i politbyrået til å vurdere forespørselen på alvor. For Gromyko ble skjebnen til et kommunistisk styre i Afghanistan tett knyttet opp til sovjetiske nasjonale interesser. Oppfattet som en del av den globale ideologiske kampen mot vesten, ville kommunismens sammenbrudd i Afghanistan utgjøre et stort tilbakeslag for Sovjetunionen (Ouimet 2003, s. 89-90).

Innen tjuefire timer skiftet sovjetiske makthavere posisjon dramatisk. Dagen etter at politbyrået hadde tatt sin innledende avgjørelse, snakket Kosygin igjen med Taraki om utsiktene til sovjetisk militærinvasjon. Den største bekymringen til sovjetiske makthavere var spørsmål om hvem folket i Afghanistan ville støtte. Den iranske revolusjonen som hadde funnet sted bare måneder tidligere hadde fått folk til å samle seg mot USA og alle andre som proklamerte seg som forsvarere av Iran. Det var muligheter for at det samme kunne være responsen fra folket i Afghanistan i møte med en sovjetisk invasjon (Ouimet 2003, s. 90-91).

Tarakis respons endret radikalt de sovjetiske makthavernes vilje til å sende inn tropper. Hvis sovjetiske væpnede styrker ikke støttet regjeringen med å forsvarere Herat, hevdet han, ville det kommunistiske styre snart kollapse i Afghanistan på grunn av dens mangel på folkelig støtte. Fra sovjetiske makthaveres perspektiv, endret dette alt. (Ouimet 2003, s. 91)

I månedene som fulgte forholdt det sovjetiske lederskapet seg forpliktet til å unngå en krig i Afghanistan, til tross for gjentatte forespørsler fra afghanske ledere. Selv om flere hundre sovjetiske soldater ble sendt ut for å beskytte helikoptrene og annet materiale gitt til afghanske kommunister, forble en invasjon i full skala uaktuelt. Saken falt alltid tilbake på de negative konsekvensene en invasjon ville ha på Sovjetunionen og dets utenrikspolitikk. På toppen av sovjetiske ledes nye liste over bekymringer, sto skjebnen til nedrustningsprosessen, SALT II traktaten, og avspenningspolitikken med Vesten. Sovjeterne anerkjente at en invasjon nå ville ødelegge Øst-vest forbindelser og dermed rokke ved mange sovjetiske oppnåelser de hadde gjort det siste tiåret. Détente hadde skapt en evolusjon i måten sovjetiske makthavere oppfattet sine interesser på, både innenriks og utenriks. Sovjetunionen ville ikke lenger gripe inn kun på grunnlag av prinsipper, slik de hadde gjort i Tsjekkoslovakia og spesielt for å redde et kommunistisk kupp i den tredje verden (Ouimet 2003, s. 92).

Det var umuligheten i å skille mellom sosialistisk internasjonalisme og sovjetiske nasjonale interesser de afghanske lederne spilte på da de ba om militær hjelp fra Sovjetunionen. Ved å invadere Afghanistan, ville de sovjetiske styresmaktene sannsynlig fått hele det afghanske folket mot seg, derfor valgte de å ikke invadere. De fryktet også for internasjonale skadevirkninger av invasjonen, som også ville ha skadet Sovjetunionen både økonomisk og politisk. Det ble klart for sovjetiske ledere at en invasjon av Afghanistan ikke var verdt risikoen.

Med dette ble doktrinen revidert da det ble klart at Sovjetunionen ikke lenger ville gripe inn på bakgrunn av absolutte prinsipper. For det var nettopp disse prinsippene om sosialistisk internasjonalisme som hadde fått Sovjetunionen og de andre Warszawapaktlandene til å invadere Tsjekkoslovakia i 1968.

Men ut ifra dette er det veldig vanskelig å se for seg en sovjetisk invasjon. Så hvorfor bestemte sovjetiske makthavere seg for å invadere?

Det var drapet på President Taraki utført av hans nestkommanderende Hafizullah Amin i oktober 1979, som satte sovjeterne på kursen mot invasjon. For Bresjnev var Amin en «tilskitnet person» som tilranet seg makt ved å drepe president Nur Mohammed Taraki bare dager etter at presidenten hadde blitt omfavnet av Bresjnev i Moskva. General Aleksandr Liakhovskii har uttalt at etter Amins kupp, endret Bresjnevs holdning til hele saken seg. Han kunne ikke tilgi Amin, spesielt ikke siden Bresjnev personlig hadde forsikret Taraki at han ville være i stand til å hjelpe ham. Amin hadde ignorert Bresjnev helt og myrdet Taraki. Bresjnev pleide å si: «hvordan skal verden kunne tro hva Bresjnev sier, hvis hans ord ikke gjelder i Afghanistan?» (Westad 1996, s. 128-130. Min oversettelse).

Drapet på Bresjnevs favoritt gjorde at generalsekretæren ble både personlig og følelsesmessig engasjert i den afghanske revolusjonen. Bresjnev skal angivelig sagt til Andropov og Ustinov:

Hva slags avskum er denne Amin som kveler mannen som han deltok i revolusjonen sammen med? Hvem skal nå stå ved roret i den afghanske revolusjon? Hva vil folk i andre land si? (Zubok 2007, s. 262. Min oversettelse).

Ikke lenge etter mordet på Taraki, skal Bresjnevs utenrikspolitiske assistent, Alexandrov-Agentov, angivelig ha fortalt en ansatt i den Internasjonale avdelingen at det var nødvendig å sende soldater til Afghanistan (Zubok 2007, s. 262).

Som i Tsjekkoslovakia i 1968 hadde Bresjnevs personlige forhold til andre makthavere en viktig betydning for utfallet. I Tsjekkoslovakia hadde Bresjnev et personlig og godt forhold til Dubcek og prøvde lenge å forhindre en invasjon. Det var først etter at Bresjnev følte seg forrådt og sviktet av Dubcek at han ga sin støtte til en invasjon. Det kan se ut til at dette også var en faktor i Afghanistan da drapet på Taraki ble tatt personlig av Bresjnev.

Til slutt ble sovjetiske ledere nødt til å vurdere sine interesser i Afghanistan på nytt. Sovjetiske makthavere var ikke fornøyd med Amins vei til makten. Hans politikk var langt mer undertrykkende enn Tarakis, særlig innenfor det afghanske kommunistpartiet. I hans forsøk på å konsolidere makten, viste Amin seg villig til å både skyte dedikerte kommunister og å forhandle med tilhengere av «kontrarevolusjonen». Verst av alt var det at han hadde gjort en rekke tilnærmelser til USA og dets allierte på grunnlag av å opprettholde en «mer balansert utenrikspolitikk» mot vest. Dette skapte en alvorlig frykt blant sovjetiske makthavere, da det ble åpnet opp for økt amerikansk innflytelse i Afghanistan (Ouimet 2003, s. 92-93).

Den internasjonale utviklingen utenfor Afghanistan så også ut til å endres til det verre i løpet av høsten 1979. Tilstedeværelsen av amerikanske krigsskip i den persiske gulf, sammen med utbredte rykter om at Washington planla en invasjon av Iran, bekymret sovjetiske militære ledere og spesielt forsvarsminister Dimitrij Ustinov. En amerikansk invasjon av Iran mente Ustinov:

Ville seriøst endre den militær-strategiske situasjonen i regionen på bekostning av interessene til Sovjetunionen. Hvis USA tillot seg selv noe som dette titusenvis av kilometer fra sitt territorium og i umiddelbar nærhet til grensene til Sovjetunionen, hvorfor skal så vi frykte og forsvare vår posisjon i nabolandet Afghanistan? (Ouimet 2003, s. 93. Min oversettelse).

I følge den russiske historikeren Kornienko kunne; «Afghanistan kan være tapt for Sovjetunionen og amerikanerne kunne bli utstasjonert der, drevet fram av deres tap av Iran» (Ouimet 2003, s. 93. Min oversettelse).

I dette tilfellet hadde sovjetiske nasjonale interesser fusjonert ganske naturlig med det internasjonale «ansvar» for å forsvare kommunistisk styre i Afghanistan. Det var ikke lenger bare et prinsippsspørsmål. I løpet av 1979 hadde Amins tilnærmelser til USA

omdefinert saken som en strategisk utfordring for Sovjetunionen. Tidligere CIA-analytiker og politisk rådgiver i Utenriksdepartementet Raymond L. Garthoff peker på det faktum at Afghanistan delte en 2500 kilometer lang grense med sovjetisk Sentral-Asia, en region med en etnisk profil meget lik den som det fantes i Afghanistan. Garthoff skriver at:

Etter den sovjetiske invasjonen i Afghanistan hadde KGB sjefen i den muslimske sovjetrepublikken Aserbajdsjan offentlig knyttet situasjonen i Afghanistan til det påståtte amerikanske etterretningsarbeidet med å skape uro i de muslimske republikkene av Sovjetunionen (Ouimet 2003, s. 94. Min oversettelse).

Sovjetiske makthavere hadde derfor både nasjonal sikkerhet og stabilitet innenlands i bakhodet når de valgte å ignorere internasjonal fordømmelse og ta sjansen på å møte hoveddelen av det afghanske folket på slagmarken²⁸ (Ouimet 2003, s. 94).

Offisiell godkjenning for invasjonen kom den 12. desember i en resolusjon med tittelen «Angående situasjonen i A». Ifølge den russiske historikeren G. M. Kornienko tyder alt på at tidspunktet for beslutningen ikke var tilfeldig. Samme dag som beslutningen ble tatt, ble det holdt et møte mellom NATOs utenriks- og forsvarsministre, der de hadde godkjent stasjonering av USAs mellomdistanse atomraketter i Europa (Ouimet 2003, s. 94).

Kornienko skriver at:

Konklusjonen som en gang tynget vektskålen for de sovjetiske lederne, at utsendelse av tropper ville ha negative konsekvenser for sovjetiske forbindelser med Vesten, virket undergravet av at disse relasjonene hadde blitt anstrengt selv uten invasjonen og dermed var det ikke mye å tape på en invasjon (Ouimet 2003, s. 95. Min oversettelse).

En viktig faktor for invasjonen var at Sovjetunionen var utøver av realisme, spesifikt offensiv realisme i sin utenrikspolitikk. Her har nullsumspillet en stor rolle for å forstå mønsteret av kald krig. Der man fryktet at hvis man ikke gjorde noe, ville Afghanistan

²⁸ Se. (D'Encausse 1995:11-48).

falle i amerikanske hender med de konsekvenser det ville medføre, og at man dermed tapte Afghanistan for overskuelig framtid.

Videre var en årsak til invasjonen at Sovjetunionen hadde mange etnisiteter og muslimske republikker. Som i 1968 var frykten for en smitteeffekt en faktor som talte for en invasjon.

Kornienko mener at dette kan ha vært en viktig utløsende årsak, på samme måte som garantien fra USA i 1968 om en invasjon i Tsjekkoslovakia uten konsekvenser. Her kan menneskesinnet ha bløffet de sovjetiske makthaverne da de følte at de ikke lenger hadde noe å tape, men en slik tanke kan menneskesinnet gjøre om til at man har alt å vinne. Dette passer også godt inn i et nullsumspill.

Alle politbyråmedlemmer som var tilstede den 12. desember signerte resolusjonen. Kosygin ville mest sannsynlig ha motsatt seg en invasjon, men grunnet sykdom var han ikke tilstede. Politbyråmedlemmet Andrei Kirilenko signerte etter noe nøling. Bresjnev som kom til møtet etter diskusjonen underskrev også (Westad 1996, s. 131).

Signeringen av resolusjonen blir også beskrevet av historikerne Diego Cordovez og Selig S. Harrison, men da i mye kraftigere ordelag. De skriver at ifølge veterankorrespondenten i Moskva fra *The Times of London*, var Kosygins sykdom i ukene fram til beslutningen en avgjørende faktor for resultatet. Han var sterkt imot å sende styrker til Afghanistan, men at han ikke var tilstede, forhindret ham i å være en motvekt mot Andropov og Ustinov i politbyrået. Hadde han vært frisk nok til å delta, kunne kanskje resultatet blitt annerledes. Andrei Kirilenko, som også var voldsomt imot, ble ikke beskrevet som nølende til å signere, men at han ble presset til det (Cordovez & Harrison 1995, s. 46).

Dette illustrerer at det ikke bare var harmoni i det kollektive lederskapet i Sovjet og at det foregikk en maktkamp innad i det kollektive lederskapet. Etter at Bresjnev ble syk på midten av 1970-tallet fikk troikaen Andropov, Gromyko og Ustinov utvidet makt. Bresjnevs sykdom resulterte også i en større maktkamp enn vanlig innad i politbyrået, der det skulle dannes en mektig allianse som skulle sørge for at man fikk realisert invasjonen, noe historikeren Westad påpeker da han skriver:

Det ikke altfor subtile spillet om hvem som ville lykkes med å overta etter Bresjnev, var ved slutten av 1979 i full gang i politbyrået. Ustinovs kollega, kollaboratør og av og til rival, KGB-sjef Jurij Andropov helte også mot en militær invasjon på slutten av 1979.

KGB-sjefen og Forsvarsministeren hadde to gjenværende hindringer å overvinne i sin beslutning om å sende sovjetiske soldater til Afghanistan. Først måtte de begrense antallet deltakere i beslutningsprosessen til et absolutt minimum, for å sørge for at vedtaket ikke ble forsinket av rapporter fra ulike avdelinger og departementer til Politbyrået. I dette arbeidet ble de assistert av idelogisjef Mikhail Suslov og Bresjnevs hovedrådgiver i utenrikspolitikk, Andrei Aleksandrov-Agentov. Det siste hinderet var politbyråmedlemmer som Kosygin og Kirilenko, som gjennom krisen hadde motsatt seg ideen om å sende sovjetiske tropper til Afghanistan. Ustinov og Andropov innså at den eneste måten å sikre at et forslag om invasjon ville vinne flertall i politbyrået var å overbevise Bresjnev om nødvendigheten av å handle raskt (Westad 1996, s. 130).

Etter Bresjnevs godkjenning møtte Ustinov og Andropov marskalk og sjef for generalstaben N.V. Ogarkov for å informere ham om Bresjnevs godkjenning. Ogarkov hadde tidligere advart Ustinov mot en invasjon og listet igjen opp grunner til hvorfor man ikke burde invadere. Ustinov overkjørte Ogarkov og ba ham om å gjøre seg klar for en invasjon (Westad 1996, s. 131).

Nyere forskning har vist at Andropovs påstand om Amins forræderi var basert på veldig tynne bevis. KGB sjefen synes å ha spilt den samme rollen han spilte under krisen i Tsjekkoslovakia i 1968, der han brukte informasjon og feilinformasjon til å få Bresjnevs godkjenning for en invasjon. 8 desember fortalte Andropov og Ustinov til Bresjnev at det kunne bli plassert ut amerikanske kortdistanseraketter i Afghanistan, som kunne nå sovjetiske militære installasjoner i Kasakhstan og Sibir. Ustinov foreslo å benytte seg av Amins gjentatte forespørsler om å sende sovjetiske tropper til Afghanistan, for å sikre en problemfri maktovertakelse. Den opprinnelige planen var å trekke tilbake disse troppene øyeblikkelig tilbake etter at et nytt regime hadde blitt etablert (Zubok 2007, s. 263).

Tar dette alt ansvar bort fra Bresjnev? Var han rett og slett en syk, gammel mann som ikke forstod hva som foregikk? Kremlolog og Statsviter Georgi Arbatov prøver å svare på dette og mener at det ikke er noen tvil om Bresjnevs ansvar, selv om han ikke er sikker på om Bresjnev var i stand til å forstå situasjonen i Afghanistan eller konsekvensene av vedtaket. Mest sannsynlig kapitulerte han og lot seg overtale av forslaget til Ustinov, Gromyko, og Andropov. Disse var de «tre store» som etter Bresjnevs sykdom besluttet eller mer korrekt sørget for at beslutningene knyttet til utenrikssaker ble godkjent av Bresjnev (Arbatov 1992, s.198).

Antall personer som faktisk er involvert i å forberede og fatte viktige utenrikspolitiske beslutninger i Sovjetunionen har holdt seg ekstremt begrenset. Som i de fleste byråkratier bruker personer på de lavere nivåene mest tid på å gjette hva deres sjefer ønsker i forhold til alternativer og konklusjoner. Legg til paranoia og frykt avlet av et autoritært politisk system og resultatet blir en forvrengt og dysfunksjonell beslutningsprosess der informasjon og tillit er enda mer innskrenket enn i vestlige systemer, hvor den endelige avgjørelsen ble gjort av en skrantende og isolert leder (Westad 1996, s. 128).

Dette viser at det på samme måte som i Tsjekkoslovakia i 1968 var et dysfunksjonelt system som tok avgjørelsen om å invadere i Afghanistan. Det viser også at Bresjnev-doktrinen ikke var en avgjørende faktor for invasjonen, men heller fungerte som legitimasjon for den.

En som beskriver dette problemet med doktrinen er statsviteren Jiri Valenta, som mener at invasjonen i Tsjekkoslovakia og Afghanistan illustrerer at sovjetiske avgjørelser om å bruke makt i internasjonale relasjoner er motivert av en rekke faktorer, i tillegg til læresetninger av sovjetiske forfattere og kommunistiske teoretikere, som fungerer mer som legitimering i etterkant av invasjonene enn som virkelige motiver til invasjoner (Valenta 1980, s. 119-120).

3.5.2 Konsekvensene av invasjonen i Afghanistan

Det de første sovjetiske troppene opplevde i Afghanistan, var ingen pekepinn på hva de hadde i vente i månedene og årene fremover. Garthoff påpeker: «Etterhvert som troppene rykket inn, var det flere Sovjetiske soldater som ble skadet i trafikkulykker enn i kamp». (Ouimet 2003, s. 95. Min oversettelse). Men det varte ikke lenge før sovjeterne innså at krigen i Afghanistan skulle bli en u håndterlig, militær hengemyr. Et høytstående medlem av KGB tilstod senere: «Vi har gjort to store feilbedømmelser: vi overvurderte viljen til den afghanske hæren for å kjempe og vi undervurderte oppsvinget av den afghanske folkelige motstanden». (Ouimet 2003, s. 95. Min oversettelse).

De diplomatiske konsekvensene av invasjonen overgikk også makthavernes verste forventninger. Détente med USA kollapset totalt og med det alt håp om ratifikasjon av SALT II avtalen. Den amerikanske presidenten Jimmy Carter, proklamerte at invasjonen utgjorde den største trusselen mot verdensfreden siden 2. verdenskrig. Han erklærte en handelsboikott av amerikanske korn slik at det ikke kunne selges til

Sovjetunionen og organiserte en internasjonal boikott av det kommende Sommer-OL, som skulle avholdes i Moskva i 1980. Kornboikotten skapte alvorlige økonomiske problemer for sovjeterne, da de ble tvunget til å skaffe korn andre steder for å dekke opp for eget underskudd. Dette resulterte i ekstra kostnader for den sovjetiske staten på anslagsvis en milliard dollar mer enn amerikanske importen ville ha kostet. Mangel på kjøtt og meieriprodukter som resultat av mangel på korn til fôr, skapte uro i de sovjetiske byene Gorky og Togliatti. Selv om det ikke var total kollaps i sovjetiske maktveres relasjoner til Vest-Europa, led også disse i kjølvannet av invasjonen. Fordi den sovjetiske økonomien var blitt avhengig av import av vestlig teknologi, hadde sammenbruddet i forholdet til USA økt den relative betydningen av Vest-Europa i sovjetisk utenrikspolitikk. Denne avhengigheten skulle bli en viktig faktor for sovjets politiske frihet i Øst-Europa, noe den polske solidaritetskrisen skulle illustrere (Ouimet 2003, s. 96).

Sovjetunionens frihet i Øst-Europa handlet om hvordan konsekvensene av invasjonen i Afghanistan skulle låse Sovjetunionens handlingsrom i utenrikspolitikken både politisk, økonomisk og militært. Men invasjonen i Afghanistan var for Kremlologen og statsviteren Georgi Arbatovs en hendelse som skulle virke preventivt og var viktig for at Sovjetunionen ikke skulle begå en enda større feil, som for eksempel å invadere Polen. Arbatov illustrerer dette ved å skrive at mange mennesker i hans omgangskrets var svært skuffet over invasjonen i Afghanistan. Ikke siden invasjonen i Tsjekkoslovakia i 1968 hadde de følt en slik smerte. Men samtidig tenkte han at siden det Sovjetiske militæret var fastlåst i Afghanistan kan dette ha forhindre Sovjetunionen fra å begi seg ut på en enda farligere affære, nemlig en invasjon av Polen, noe som etter Arbatovs oppfatning ville hatt katastrofale konsekvenser (Arbatov 1992, s. 200).

Invasjonen hadde tilsvarende skadelige virkninger for Øst-Europa. Minst tre nasjoner i den sovjetiske blokken, Polen, Ungarn og Romania, var veldig urolig for krigen i Afghanistan. De fryktet de økonomiske konsekvensene som ville følge av et sammenbrudd i forholdet til Vesten. Disse var blant de mest gjeldstynge av de østeuropeiske landene, og de var mest opptatt av den varige tilgjengeligheten av vestlige lån. Når forholdet mellom Washington og Moskva gjorde Wall Street utilgjengelig for hele blokken, måtte disse østeuropeiske regjeringene vende seg til Vest-Europa for økonomisk bistand. Her også ble vest-europeisk innflytelse i Sovjet-blokken utvidet gjennom 1980-tallet (Ouimet 2003, s. 96).

Invasjonen av Afghanistan var en hendelse der sovjetiske makthavere måtte velge mellom sovjetiske interesser og interessene til sine sosialistiske allierte. Historikere har hatt en tendens til å se invasjonen av Afghanistan som bevis på at Bresjnev-doktrinen fortsatt var i bruk i sovjetisk utenrikspolitikk på slutten av 1970-tallet. Sovjetiske ledes valg om å støtte opp om kommunismen i Afghanistan, til tross for de mange negative konsekvensene sovjetiske ledere visste ville følge med en invasjon, indikerer at det er hold i dette perspektivet. Men denne kombinasjonen av sovjetiske nasjonale interesser og sosialistisk internasjonalisme i beslutningen om å gå til krig i desember 1979, er viktig å merke seg. De sovjetiske tropper invaderte ikke lenger på «prinsipp, uavhengig av ytre omstendigheter», som de hadde gjort i 1968. Ustabilitet i den sosialistiske leiren var ikke lenger tilstrekkelig for å utløse en militær aksjon, noe som sovjetiske makthaveres motvilje i mars 1979 demonstrerte (Ouimet 2003, s. 97-98).

Den sovjetiske konsolideringen som hadde begynt i kjølvannet av invasjonen i Tsjekkoslovakia var nå oppretholdt av den politiske og økonomiske stabiliteten under détente. Med kollapsen av détente etter 1979, viste denne stabiliteten seg å være grunnlagt på falske premisser. Innen utgangen av tiåret, mens den øst-europeiske gjeldskrisen forverret seg, forverret sovjetisk oljepolitikk ustabiliteten hos sine allierte. Sovjetisk utenrikspolitikk kompliserte muligheten for øst-europeisk tilgang til sårt trengte vestlige lån med sin invasjon i Afghanistan. Til tross for tilgjengeligheten til sovjetiske lån med lave kostnader, begynte kommunistisk politisk stabilitet å visne i sammenheng med regionens fallende levestandard (Ouimet 2003, s. 98).

Bresjnevs politikk for konsolidasjon basert på prinsippene om sosialistisk internasjonalisme, hadde ikke latt blokken unnsnippe sin avhengighet av sovjetiske militære inngrep for å garantere et kommunistisk styre. På dette punktet var sovjetiske makthavere i stand til å reflektere både på erfaringene fra Tsjekkoslovakia, og fra krigen i Afghanistan. Tidligere hadde det blitt etablert en definisjon av kontrarevolusjon som anså ethvert avvik fra de politiske, sosiale eller økonomiske normer fra blokkens enhet, som en årsak til en alliert invasjon. Men krigen i Afghanistan hadde vist at sosialistisk internasjonalisme og sovjetiske nasjonale interesser ikke alltid var forenelige. Derfor ble sovjetiske makthavere raskt tvunget til å revurdere sitt engasjement for kommunisme i Øst-Europa og kostnadene de var villig til å pådra seg for det (Ouimet 2003, s. 98).

3.6 Bakgrunnen for krisen i Polen 1980-1981

Fra 1971 til 1980 hadde Sovjetunionen mangedoblet sin produksjon av olje og gass, i en hastighet som matchet den stadig økende sovjetiske leveransen av prissubsidiert olje og gass til Warszawapakten-land. Etter 1974 da verdens oljepriser firedoblet seg, ble sovjetiske makthavere tvunget til doble prisen på sovjetisk olje levert til sine Warszawapakt-allierte. Dette ble kompensert ved å gi disse landene lave renter på lån. Det var i sovjetisk økonomisk interesse å redusere en slik generøs støtte til sentrale europeiske regimer, men hensyn til det «sosialistiske imperium» og forpliktelser til blokken, sørget istedenfor en ytterligere økning i denne hjelpen (Zubok 2007, s. 268).

I løpet av det tidlige 1980-tallet var det politisk, sosialt og økonomisk kaos i sovjet-blokken. Nasjoner i blokken ble stadig tvunget til å gjøre noe med sine egne interne kriser, som resulterte i en manglende evne til å manifestere i praksis de idealistiske forpliktelser av integrering i blokken. Som Robert Hutchings observerte: «Store mål forbundet med sosialistisk internasjonalisme hadde blitt gjort stadig mer irrelevant av de presserende nasjonale og internasjonale utfordringer» (Ouimet 2003, s. 98. Min oversettelse).

Et tiår etter invasjonen av Tsjekkoslovakia, arbeidet sovjeterne fortsatt med å «normalisere» kommunisme i Øst-Europa. Da détente tok en vending til det verre, hevdet sovjetiske ledere at samhold innad i blokken ble stadig viktigere for å håndtere nedgangen av forretningsmessige relasjoner med Vesten. Men årsaken til samhold fortsatte å møte utfordringer i skarpt strid med sovjetiske makthaveres normaliseringsmål. Ingen steder var dette mere synlig enn i Polen.²⁹ Nesten et tiår med vanstyrt vekstpolitikk, enorm nasjonal gjeld og stigende forbruker forventninger hadde brakt den polske nasjonen til punkt der den opplevde en populær revolusjon (Ouimet 2003, s. 99).³⁰

En rekke betydningsfulle hendelser var med på å stimulere denne populære avvisning av statlig myndighet. I 1978 ble den polske kardinal Karol Wojtyla valgt til pavedømmet, noe som vekket en større nasjonal stolthet i Polen enn noen annen hendelse siden erobringen av Kiev i 1920. Da den nye paven praktiserte en politikk for omfattende engasjement i Øst-Europa, svarte polakkene med en renessanse av katolsk

²⁹ Delen om Polen hendelsen brukes for det meste boken til Matthew J. Ouimet. Dette er ikke fordi den er den eneste boken om Polen hendelsen, men fordi den tar for seg doktrinen og det som skjedde i Polen grundigere enn det annen litteratur gjør.

³⁰ For en nærmere gjennomgåelse av det problematiske tiåret se. (Gilbert2015:192-201).

aktivisme som raskt smittet over til omkringliggende stater, inkludert Sovjetunionen. I mellomtiden samlet polske nasjonalister seg rundt minnet av polske martyrer som ble drept av sovjeterne i 2. verdenskrig. Dette var verken glemt eller tilgitt, denne forbrytelsen fra fortiden diskrediterte sovjetisk makt og dets allierte i den polske regjeringen (Ouimet 2003, s. 99).

Med populær dissens og nasjonal bevissthet på vei oppover begynte forbrukernes misnøye å blåse nytt liv i fagorganiseringen. Opptatt med å håndtere det som hadde blitt en økonomisk krise i full skala, framsto Polens kommunistiske ledelse som overflødige for det polske folk. En følelse av «oss» versus «de» forente folket. Det hadde vært klart hvem «de» var siden etableringen av kommunistisk styre etter 2. verdenskrig. I løpet 1980 hadde folkelig solidaritet endelig fått folk til å se seg selv som en enhetlig «oss». Kort sagt hadde et tiår med blokkbred «normalisering» fått Polen på randen av en økonomisk og sosiopolitisk krise (Ouimet 2003, s. 100).

Fra sovjetiske makthaveres ståsted, var fremveksten av nasjonalistisk aktivisme i Polen det mest urovekkende av denne utviklingen. Aktivismens åpenlyse antisovjetiske tone tilbakeviste helt klart målet om blokkenhet, og sto for å bryte ned sosialistisk internasjonalisme som den ideologiske hjørnesteinen for sovjetisk kontroll i Øst-Europa. Enda viktigere var de sovjetiske makthavernes perspektiv at polsk nasjonalisme, gjennom sine forbindelser til katolske aktivister, truet med å fyr oppunder opposisjonen i tradisjonelt, nasjonalistiske områder i det vestlige Sovjetunionen. Arkivmateriale fra denne perioden, tyder på at sovjetiske makthavere var blitt klar over den akutte sårbarheten av nasjonal opposisjon innad i Sovjetunionen. Mens en fornyet nasjonal bevissthet lagde problemer for Polens kommunistiske regjering, truet denne bevisstheten med å ramme mye hardere i den multinasjonale Sovjetunionen (Ouimet 2003, s. 100).

Sovjetiske statsledere handlet derfor for å beskytte seg mot de potensielt ødeleggende virkninger fra sine naboer. Drevet av en voksende erkjennelse av sovjetisk svakhet, både hjemme og i utlandet, begynte Bresjnev og hans medarbeidere å revurdere sovjetiske forpliktelser i Øst-Europa. Gradvis økte deres bekymring for skjebnen til det «sosialistiske Samveldet» og det var en vedvarende erkjennelse av at de hadde sine egne hjemlige problemer å bekymre seg for, problemer som sannsynlig ville vise seg å være mer alvorlige på langt sikt. Selv i en tidlig fase inneholdt denne redefineringen av sovjetiske nasjonale interesser en motvillig aksept av utvidet ustabilitet i Øst-Europa

uten likheter i historien om relasjoner i blokken. Offentlige uttalelser og private diskusjoner fortsatte å adressere skjebnen til et kommunistisk styre i Polen og andre steder i regionen, som dypt forankret til sovjetiske internasjonale forpliktelser. Imidlertid ville østeuropeiske realiteter teste disse forpliktelsene og tvinge sovjetiske ledere til å velge mellom innenlandsk stabilitet og sosialistisk internasjonalisme (Ouimet 2003, s. 100).³¹

Mens leder for det polske kommunist partiet Edward Gierk jobbet for å balansere Polens økonomiske og sosiale elendighet, virket sovjetisk politikk slik at det vanskeliggjorde Gierks innsats. Til tross for vanskelighetene innad i østeuropeiske samfunn, insisterte sovjetiske makthavere på at Polen og de andre allierte i blokken skulle gi dyr økonomisk bistand til land som Vietnam, Etiopia, og Angola. Til denne byrden ble også de kraftige stigende kostnadene for sovjetisk olje- og gassprodukter innenfor Comecon lagt til, sammen med sovjetisk press for deltakelse i sovjetiske investeringsprosjekter. Kombinasjonen var økonomisk dødelig for Polen. Polens handelsbalanse mot Sovjetunionen hadde begunstiget Polen på begynnelsen av tiåret, en faktor som har bidratt til veksten av nasjonalinntekten i løpet av 1970-1975. Per 1979 hadde balansen blitt forskjøvet til Sovjetunionens fordel, noe som resulterte i betalingskrise i Polen (Ouimet 2003, s. 111).

I mellomtiden viste Bresjnevs lederskap liten forståelse for de sosialpolitiske vanskelighetene som Gierk's regjering sto ovenfor, etter at det ble tvunget til å kutte i forbrukerimporten. Ved Comecon-toppmøtet i Moskva i juni 1979, oppmuntret de sovjetiske vertene til enda strengere innstrammingsiltak for å takle den økende kostnaden av oljeleveranser. Forgjeldede blokkland inkludert Polen, som hadde påtatt seg intensive vekstprogrammer tidligere på tiåret, fant seg plutselig ikke i stand til å øke verken produktiviteten eller inntektene. Mens både Ungarn og Øst-Tyskland måtte takle dette problemet var Polens krise i en klasse for seg selv, på grunn av Gierk's økonomiske vanstyre. I 1979 prøvde Gierk's regjering å kjøpe seg tid ved å forsøke å fornye Polens medlemskap i Det internasjonale pengesfondet hvor det kunne få gjeldshjelp på bedre vilkår. Men sovjetiske makthavere avviste denne forespørselen, noe som nok en gang viser manglende forståelse for de alvorlige problemene Polens ledelse sto ovenfor (Ouimet 2003, s. 111).

³¹ Se. (Paczkowski & Bryne 2007).

Per 1980 hadde gjeldskrisen avansert til et punkt hvor drastiske tiltak måtte iverksettes for å unngå at Polen erklære seg konkurs og misligholdt vestlige lån. I fravær av særlig støtte utenfra, var ikke den polske økonomien i stand til å navigere mellom vanstyre og forbrukernes etterspørsel. Den økende økonomiske krisen fikk mange av Polens ledende forskere å sette spørsmålsteget ved selve grunnlaget for sosialismen. Kunne et så sterkt sentralisert system noensinne håpe på å trekke Polen tilbake fra kanten av stupet? (Ouimet 2003, s. 111-112).³²

Ved starten av det som skulle bli Solidaritetskrisen, kunne ikke de sovjetiske makthaverne ha visst at dette var begynnelsen på det som skulle bli kommunismens fall i Øst-Europa. Likevel var alle faktorer som til slutt vil føre til oppløsningen av de kommunistiske regimer i 1989, allerede synlige i Polen august 1980. Klar over svikten i det tidligere arbeidet med å reformere kommunistisk styre i Tsjekkoslovakia, hadde det polske samfunnet begynt å fremme en alternativ nasjonalkultur, atskilt fra, og noen ganger i opposisjon til, staten og partiet. Motivert av religiøse og patriotiske spørsmål og oppmuntret av en polsk pave og minnet om sovjetisk barbari, uttrykte polakkene til stadighet sitt ønske om en type «normalisering» som var stikk i strid med det som hadde vært underveis i resten av blokken siden 1968 (Ouimet 2003, s. 129).³³

Det viktigste i denne perioden var imidlertid at den var et bevis på sovjetiske makthaveres oppfatning av at Øst-Europa hadde blitt en alvorlig byrde for sovjetiske nasjonale interesser. Plaget av voksende gjeld, lav produktivitet, og økende forbruker etterspørsel, utgjorde imperiet i Europa en stadig økende belastning på sovjetøkonomien. I mellomtiden fryktet man at patrioter og religiøse aktivister ville øke nasjonalismen i hele regionen, inkludert i de vestlige republikkene i Sovjetunionen. Normalisering innenfor de sovjetiske linjene så derfor ut til å ha løst fint lite i over et tiår. I stedet for å fokusere på den østeuropeiske ustabiliteten som en utfordring til sovjetiske nasjonale interesser, fokuserte de sovjetiske makthaverne nå på regional ustabilitet ved de sovjetiske grensene. I motsetning til i 1968 da innenlandske bekymringer var adskilt fra avgjørelsen av «normaliseringen» av Tsjekkoslovakia, var den sovjetiske satsingen i Øst-Europa i løpet av 1980 blitt betraktelig svekket (Ouimet 2003, s. 129).

³² For en fullstendig gjennomgåelse av den polske krisen 1980-81 se. (Ash 2002).

³³ For Pavens rolle se. (Andrew & Mitrokhin 1999:508-543).

Fremveksten av Solidaritet i Polen var utvilsomt den viktigste hendelsen i den sovjetiske blokken siden invasjonen av Tsjekkoslovakia i 1968. Sovjetiske makthaveres beslutning om å knuse Praha-våren hadde effektivt ødelagt støtte for reform av et kommunistisk styre i Øst-Europa. Med Solidaritetskrisen i 1980 startet den endelige endringen av et øst-europeisk samfunn uten kommunismen, noe som sluttet i kommunismens endelige kollaps ni år senere. Grunnleggende for denne prosessen var at de østeuropeiske blokklandenes politikk beveget seg bort fra sosialistisk internasjonalisme (Ouimet 2003, s. 131).

Paradokset med krisen i Polen og opprettelsen av Solidaritet, var at dette var et indirekte resultat av Sovjetunionens økonomiske blokk-politikk. Sovjetunionen viste lite forståelse for Polens økonomiske vanskeligheter og gjorde situasjonen verre ved å pålegge Polen en politikk som forverret den sosiale stabiliteten og økonomien. Alt dette ble gjort i den sosialistiske internasjonalismens navn, et direkte resultat av Bresjnevdoktrinen.

Helt klart for de sovjetiske makthavere var det at nøkkelen til en vellykket løsning på krisen lå i den polske regjeringen selv. Men som Andrej Gromyko påpekte at selv om den polske forsvarsministeren Wojciech Jaruzelski var en pålitelig alliert, hadde han ennå ikke noen konkrete planer for gjennomføringen av unntakstilstand. Jaruzelski var fortsatt kjent for uttalelsen han kom med i forbindelse med det polske arbeideropprøret i 1976 at polske soldater ikke ville skyte på sine egne medborgere. Derfor ville Gromyko at det sovjetiske lederskapet måtte ta Kania og hans kolleger i lære om betydningen av resolutt handling. Hans siste observasjon hadde gjenklang med den historiske begrunnelsen for Bresjnevs reprimande av Alexander Dubcek august 1968 (Ouimet 2003, s. 146).

Den generelle konsensus hos sovjetledelsen høsten 1980, var at de var engstelige for trusselen mot «ekte sosialisme» i Øst-Europa og konkluderte med at Polens opposisjon måtte stoppes med makt. Nok en gang, som i august 1968 begrunnet de sovjetiske lederne sine bekymringer med emosjonelle appeller til de høye kostnadene ved å frigjøre Øst-Europa fra nazistene (Ouimet 2003, s. 147).

3.6.1 Hvorfor Sovjetunionen ikke invaderte Polen

Hvorfor valgte sovjetiske ledere å unngå innblanding i desember 1980 til tross for snakk om en åpen kontrarevolusjon i Polen? General Jaruzelski gir i sine memoarer tre overbevisende grunner. Først og fremst var den ideologiske «vranglære» i Polen fortsatt

i en tidlig fase per 1980. Det polske systemet fortsatte å fungere og opposisjonen hadde ennå ikke åpenlyst utfordret kommunistpartiets ledende rolle. Det andre var at ved å gripe inn i et uavhengig lands anliggender, er det uunnværlig med støtte innenfor denne nasjonen og å ha nok krefter til å konsolidere kontroll etterpå. Polske makthaveres resolute avslag på «internasjonal assistanse» gjorde en mulig invasjon enda vanskeligere. Den polske generalen konkluderer med at vestlige advarsler til den sovjetiske ledelsen spilte en avgjørende rolle i å begrense sovjetiske alternativer, spesielt i spenningsfylte dager mot slutten av november og begynnelsen av desember (Ouimet 2003, s. 167-168).

Hver av disse faktorene spilte helt klart en rolle i den sovjetiske avgjørelsen. Den tredje faktoren som omhandler vestlig engasjement fortjener en utdyping, da dens rolle lenge har blitt misforstått. I 1980 var sovjetiske forbindelser med Vesten i en nedgang. Den sovjetiske invasjonen av Afghanistan hadde brutt forbindelsene med USA og nå var forbindelsene med Vest-Europa usikre. I februar 1980 utstedte den tyske kansleren Helmut Schmidt og den franske presidenten Giscard d'Éstaing et felles kommuniqué som advarte om at «détente ikke tåler en ny smell» slik som invasjonen av Afghanistan i desember. Dette var faktisk et tungtveiende argument ettersom sovjeterne hadde hatt enorm nytte av det politiske og teknologiske utbyttet av samarbeidet mellom øst og vest. En sovjetisk invasjon av Polen kunne ødelegge det lille som var igjen av disse fordelene. I tillegg ville det ha gitt større drivkraft til USA-Sino militært samarbeid langs grensen til Sovjetunionen (Ouimet 2003, s. 168).

Vestlig bekymring for skjebnen til Polen kom tydelig frem i de mange offisielle advarslene som ble fremstilt til Moskva på slutten av høsten 1980. Den 3 desember advarte den amerikanske presidenten Jimmy Carter den sovjetiske lederen Leonid Bresjnev med at:

Intervensjon, eller invasjon av Polen, ville være alvorlig og ugunstig for øst-vest relasjoner generelt og spesielt forholdet mellom USA og Sovjetunionen. Presidenten la forsiktig til at USA hadde ingen intensjon om å utnytte den polske utviklingen på en måte som ville true «legitime sovjetiske sikkerhetsinteresser» (Ouimet 2003, s. 168. Min oversettelse).

Ytterligere advarsler kom fra USAs Utenriksdepartementet og andre amerikanske politikere 4. og 7. desember. Til slutt kom NATOs medlemsland med en felles uttalelse den 10. desember der de gjentok sin bekymring rundt hendelsene i Polen. Dermed var

det, i motsetning til i 1968, da USA og dets allierte ikke hadde protestert mot hendelsene i Tsjekkoslovakia, ett stort engasjement i vesten over Polens skjebne i desember 1980 (Ouimet 2003, s. 168-169).

Likevel ser det ikke ut til at det på noe tidspunkt i 1980 var et flertall, selv ikke en betydelig minoritet av Politbyrået, som seriøst vurderte å handle på invasjonsbestemmelsene fra Suslov-kommisjonens notat av 28 august. Som både øst-tyske og amerikanske kilder avslørte, var sovjetiske militære forberedelser på slutten av 1980 aldri på det nivået som kunne, i beste fall, ha ytet bistand til en innføring av unntakstilstand i Polen. Det ser ut til sovjetene godt kunne ha gitt denne typen begrenset militær assistanse hadde Kania spurt om det, men at han stadig nektet å utstede en slik anmodning sørget for at alliert intervensjon ikke fant sted. I denne sammenheng synes Bresjnev å ha vært ganske oppriktig da han sa til Kania at «uten deg, vil vi ikke gå inn» (Ouimet 2003, s. 169. Min oversettelse).

Dette var tilstanden til Bresjnev-doktrinen under starten av Solidaritetskrisen i Polen. Selv om sovjetiske makthavere anså solidaritet som kontrarevolusjonært, var det fortsatt mulig at Kania og Jaruzelski kunne beseire den polske opposisjonen med sine egne styrker. Derfor var det ingen grunn til å forhaste en endelig avgjørelse i spørsmålet om militær invasjon (Ouimet 2003, s. 169).

Mens sovjetiske ledere over lengere tid hadde vært villige til å sende inn noen tropper for å forsterke en nasjonal løsning på den polske krisen, hadde lederskapet i sovjet derimot aldri fullt ut løst spørsmålet om å vurdere en fullskala invasjon som siste utvei. Tidlig i 1981 begynte sovjetiske oppfatninger av krisen å endre seg dramatisk, da det ble klart at den polske regjeringen hadde brakt landet på randen av sosioøkonomisk katastrofe gjennom korrupsjon og vanstyre. Det ble stadig vanskeligere å benekte at Solidaritets-opposisjonen representerte meningene til de polske arbeiderne, for ikke å glemme en betraktelig andel av folk i partiet og militæret også. I hvem sitt navn skulle sovjetiske og andre Warszawapakt-soldater sendes inn i Polen? Og hva ville konsekvensene av en slik handling være? Disse spørsmålene hadde oppstått to år tidligere, før invasjonen av Afghanistan. De sovjetiske ledernes unnlattelse av å vise tilbakeholdenhet i Afghanistan hadde skadet den internasjonale prestisjen til Sovjetunionen kraftig, og ikke minst dens økonomiske, teknologiske og militære utvikling. Sovjeterne innså at en lignende handling i Polen, ville utvilsomt føre med seg tilsvarende ødeleggende konsekvenser for sovjetiske nasjonale interesser. I juni 1981

anbefalte den sovjetiske generalstaben nærmest enstemmig at Sovjetunionen skulle unngå enhver innblanding i den polske konflikten. Politbyrået var enig. Ikke under noen omstendighet ville sovjetiske eller andre Warszawapakt-styrker sendes til Polen, selv ikke for å støtte en Polsk-koordinert aksjon (Ouimet 2003, s. 172).³⁴

Men hvordan hadde Generalstaben og politbyrået kommet fram til en slik avgjørelse? Svaret skisserer Ouimet ved å vise til hvordan en general skulle få nærmest hele staben med seg og levere så sterke argumenter at selv ikke Politbyrået kunne argumentere imot.

Med deres politiske alternativer nesten oppbrukt, møttes sovjetiske militære og politiske ledere separat i midten av juni 1981 med den hensikt å fatte et vedtak i saken om væpnet invasjon. Det militære møtet fant sted ved det sovjetiske forsvarsdepartementet, etter initiativ fra forsvarsministeren Dmitrij Ustinov. Når det ble åpnet opp for meninger og kommentarer fra de som var til stede, var det kun Marskalk Kulikov som uttrykte et ønske om å gripe inn i Polen. Hans oppfatning skilte seg kraftig ut fra majoriteten, som mente at en invasjon ville være uklokt, og til og med potensielt katastrofalt (Ouimet 2003, s. 199-200).

Blant dem som følte det slik var Kulikov`s stabssjef, general Gribkov, som argumenterte mot en eventuell invasjon. Generalen poengterte at det var betydelige forskjeller mellom Praha-våren i 1968 og krisen i Polen. Videre sa han:

I Tsjekkoslovakia startet hendelsene på det høyeste kommandonivået. I Polen, på den annen side, var det folket som ikke lenger hadde tillit til lederne av landet. Konsekvensen av dette var at man ikke kunne normalisere krisen i Polen bare ved å bytte ut partiledelsen, slik man hadde gjort i Tsjekkoslovakia. Denne gangen, som i Afghanistan, vil sovjetiske styrker stri med en hel nasjon samlet og motivert til å motstå et sovjetisk styre. I motsetning til Tsjekkoslovakia, kan Warszawapaktens styrker forvente seg å møte tungt væpnet motstand i Polen. Soldatene i det polske forsvaret er kampklare og patriotiske. De vil ikke skyte på sine egne folk. Hvis det blir en sovjetisk invasjon i Polen, vil solidaritetsledelsen få folket til å gå imot oss. Det kan være starten på borgerkrig (Ouimet 2003, s. 200. Min oversettelse).

Gribkov konkluderte ettertrykkelig med:

³⁴ Se. (Ouimet 2000: 722-734).

Under ingen omstendigheter må tropper sendes inn i Polen. En slik handling vil ha uforutsigbare konsekvenser. Vi vil miste vår autoritet og mange venner over hele verden. Vesten vil ikke se gjennom fingrene på våre handlinger, de vil derimot handle. Polske myndigheter bør få lov til å håndtere situasjonen selv, gjentok han. Hvis de ikke blir enige rundt forhandlingsbordet har de allerede en plan for unntakstilstand utarbeidet. La dem sette den i bruk uten sovjetisk hjelp. (Ouimet 2003, s. 201. Min oversettelse).

Til slutt forble Kulikov det eneste medlemmet av den sovjetiske generalstaben som var for en invasjon. Forsvarsminister Ustinov hadde mottatt en meget klar beskjed fra sine offiserer. Han takket dem for deres innspill og skyndte seg for å presentere sine konklusjoner til medlemmene av Politbyrået (Ouimet 2003, s. 201).

Suslov som hadde ledet møtet i Bresjnevs fravær var enig i at de polske makthavere burde få lov til å håndtere sine egne saker, uavhengig av konsekvensene. Sovjetunionen ville gjøre det de kunne for å hjelpe polske ledere, spesielt i arbeidet med å styrke det polske kommunist partiet. Men det kan ikke være noen videre overveielse av militær invasjon. «Under ingen omstendigheter skal tropper bli innført», konkluderte Suslov. «Innføring av tropper ville være en katastrofe for Polen og, ja, for Sovjetunionen også» (Ouimet 2003, s. 202. Min oversettelse). Sovjetunionens ledende ideolog og lederen av kommisjonen i Polen, hadde dermed slått beina under det allerede vaklende prinsippet om sosialistisk internasjonalisme og dens opphav nemlig Bresjnev doktrinen (Ouimet 2003, s. 202).

Sovjetiske makthavere ville fortsette med sin skremselspropaganda i et forsøk på å kue Polens opposisjon og deres reformistiske samarbeidspartnere i det polske kommunist partiet. Men skulle opposisjonen ha mot til å syne de sovjetiske makthaveres bløff, ville de oppdage at Sovjet ikke kunne følge opp sine trusler (Ouimet 2003, s. 202).³⁵

Da den polske general og statsminister Jaruzelski konsoliderte sin kontroll i Polen ved å innføre unntakstilstand den 13 desember 1981, ble dette sett på med en enorm lettelse av sovjetiske statsoverhoder. Uten involvering av en eneste sovjetisk stridsvogn eller tropp, hadde sovjetiske makthavere med hell utviklet en gunstig «normalisering» i Øst-Europa (Ouimet 2003, s. 240).³⁶

³⁵ Se. (Kramer1999) og (Mastny1999:189-211).

³⁶ Se. (Kramer & Jaruzelski 1998:5-39).

Det sovjetiske lederskapet revurderte ikke sin juni-resolusjon mot militær invasjon i Polen. Tvert imot ble de mer overbevist om behovet for å forsvare vitale sovjetiske interesser, som for eksempel tilgang til vestlige markeder og produkter og bevaring av sovjetisk prestisje i det internasjonale samfunnet. Som et forvarsel til Gorbatsjovs vending mot et «felles europeisk hjem», gjorde det sovjetiske lederskapet sine forbindelser med Vest-Europa til en høyere prioritet enn på ansvaret for allierte sosialistiske stater. Andropov påpekte i klare ord at vestlige sanksjoner mot Sovjetunionen ville være en alvorlig belastning for landet, både økonomisk og politisk (Ouimet 2003, s. 242).

3.7 Hvorfor Gorbatsjov la Bresjnev-doktrinen død

I avslutningen av den polske Solidaritetskrisen på slutten av 1981 ble Bresjnev doktrinen om begrenset suverenitet forkastet. På tross av en rekke suksesser med blokkintegrering i 1970-årene var det blitt en rekke problemer i Sovjetunionen som hadde fått sovjetiske makthavere til å revurdere sine østeuropeiske forpliktelser i forhold til sovjetiske interesser. Innen utgangen av 1970-tallet hadde den sovjetiske invasjonen i Afghanistan ført til en kollaps i forholdet til USA. Økonomisk stagnasjon, fallende internasjonal prestisje, og en fastlåst militærsituasjon i Afghanistan, svekket sovjetiske makthaveres handlingsrom i utenrikspolitikken. Krisen i Øst-Europa hadde gjort regionen til en belastning like mye som den var en ressurs. Økonomisk vanstyre, dissenteraktivisme, og den økende nasjonalisme forsterket seg på 1970-tallet og ble en betydelig byrde på sovjetiske ressurser. I møte med den flerårige legitimitetskrisen hadde de lokale regimene blitt for avhengige av sovjetisk militær makt for å bevare det kommunistiske styret (Ouimet 2003, s. 243).

Med invasjonen i Tsjekkoslovakia i 1968 gikk de sovjetiske lederne glipp av det som var den avgjørende prestasjonen av Praha-våren, nemlig at det regjerende kommunistpartiet i Øst-Europa endelig hadde klart å skape en målsetning som genererte ekte folkelig støtte blant sin egen befolkning. Dette kan gi en betydelig innsikt i det evige problemet med kommunistisk legitimitet og øst-blokkens avhengighet av det sovjetiske militære (Ouimet 2003, s. 244).

Historikeren Odd Arne Westad skriver om 1968 invasjonen at den voldelige inngripen mot tsjekkiske og slovakiske reformatorer definerte grensene for eksperimentering i løpet av de neste ti årene. Som et resultat var det i årene mellom 1968 og 1980 en langsom, men jevn nedgang i den økonomiske velstanden for de østeuropeiske landene,

og en gradvis undergraving av den sosiale stabiliteten. Invasjonen av Tsjekkoslovakia i 1968 ødela ikke bare det sterkeste, østeuropeiske kommunistpartiet, det framskyndte også tapet av legitimiteten til de kommunistiske regimene i hele Øst-Europa (Westad 1994, s. 3-5).

Hovedutfordringen til Øst-Europas kommunistiske partier i 1980 var deres åpenbare mangel på legitimitet. Dette var en systemisk svakhet som brakte blokken til randen av sosioøkonomisk ruin. Men kommunistene klarte likevel å bli ved makten, selv under disse vanskelige forhold i mer enn et tiår, så lenge det sovjetiske lederskapet garanterte deres politiske overlevelse. Selv om kommunistisk vanstyre og folkelig forbitrelse hadde brakt blokken i kne, måtte det til en avvikling av sovjetiske garantier for at regimene skulle falle. I fraværet av alternative kilder til legitimitet, falt østeuropeiske kommunistiske regimer som dominobrikker (Ouimet 2003, s. 245).

Analytikeren Elizabeth Teague fra Radio Free Europe, refererte til en tale som Gorbatsjov holdt i slutten av juni 1986 som bevis på at han hadde begynt å revurdere betydningen av den polske krisen. Hun bemerket at Gorbatsjovs uttalelser indikerte at «sosialistiske regjeringer måtte tilpasse seg som svar på endrede omstendigheter. Ellers ville det oppstå stagnasjon og økonomiske og sosiale problemer som da kunne vokse seg til farlige proporsjoner» (Ouimet 2003, s. 254. Min oversettelse).

Analysen til Teague handler om en revurdering av politikken under Bresjnevs æra. Gorbatsjovs oppfatning var:

Erfaringene fra den polske krisen kunne anvendes av Sovjetunionen og de andre sosialistiske statene. Sovjetunionen lærte av feilvurderinger begått i fortiden. Og sjokket av Polens arbeideruro åpnet øynene til en ny generasjon sovjetiske ledere over farene ved å fortsette politikken til Bresjnev-lederskapet, og gjorde dem oppmerksomme på behovet for en kursendring i sovjetisk sosialpolitikk. Den polske krisen formet konturene av den sovjetiske reformdebatten (Ouimet 2003, s. 254. Min oversettelse).

Gorbatsjov bekreftet denne revurderingen av sovjetisk utenrikspolitikk da han deltok på en bemerkelsesverdig oppriktig meningsutveksling med amerikanske forskere ved Kennan instituttet i Washington, DC, den 7. desember 1999. Her fortalte Gorbatsjov at under begravelsen til Konstantin Tsjernenko i 1985, hvor alle de østeuropeiske

kommunistpartilederne var tilstede, hadde han brukt denne muligheten til å diskutere sine utenrikspolitiske mål med dem. «Jeg vil gjerne fortelle dere at vi vil respektere deres suverenitet», sa han til dem: «deres selvstendighet». Samtidig viste han at sovjetisk laissez-faire politikk ville innebære større sovjetisk løsrivelse fra problemene i regionen. Til slutt, fortalte han partilederne at «ansvaret for den politikken som dere utfører i landet deres ligger hos dere. Vi vil være venner. Vi vil være partnere. Men vårt forhold vil bli bygget på dette grunnlaget» (Ouimet 2003, s. 254-255. Min oversettelse).³⁷

Mens disse tidlige uttalelser om Gorbatsjovs «nytenkning» kan komme som en overraskelse for mange historikere, innrømmer Gorbatsjov at det ikke var noe nytt for de østeuropeiske ledere. «Selv Bresjnev, Andropov og Tsjernenko hadde sagt det samme før meg til dem», fortsatte han (Ouimet 2003, s. 255. Min oversettelse).

Når beslutningen om at man aldri igjen skulle gjøre inngrep ovenfor Øst-Europa var tatt, hevdet Gorbatsjov at:

Vi trakk oss aldri fra den beslutningen. Han trakk seg aldri fra denne beslutningen om å respektere suverenitet, uavhengighet, og ikke blande seg inn i indre anliggende til øst-blokken. Det var øyeblikk da de faktisk appellerte til oss om å gripe inn. Men våre ambassadører fortalte dem realiteten. At Bresjnev-doktrinen, eller læren om begrenset suverenitet, ble avsluttet allerede før Tsjernenko ble begravet. Vi begravde den selv før Bresjnev ble begravet (Ouimet 2003, s. 255. Min oversettelse).

Faktisk hadde doktrinen lidd en stille død fire år tidligere i Polen, et offer for de avvikende nasjonale interesser som allerede da hadde begynt å rive det sovjetiske imperiet fra hverandre. Mens frykten for sovjetisk invasjon fortsatte å dempe reformismen i Øst-Europa, hadde Gorbatsjov erfart av krisen i Polen i 1980-1981, at sovjetiske makthavere ikke lengere kunne spille sitt trumfkort og true med en invasjon (Ouimet 2003, s. 255).

³⁷ For et fullt referat fra dette møtet se. (Zubok 2001:5-14)

3.8 Hvorfor Gorbatsjov ikke brukte makt

Sovjetiske statsoverhodere gradvis slipp på kontrollen etter den polske krisen av 1980-1981, ble begynnelsen på et forsøk på å gjenopprette nasjonalt mangfold i relasjonene til den sosialistiske blokken. Det var en motvillig innrømmelse av at nasjonale interesser kunne splitte den en gang monolittiske sosialistiske leir og at avvikende nasjonale interesser faktisk var mulig blant kommuniststater. Derfor må starten på Gorbatsjovs reformprogrammer i Øst-Europa ses i sammenheng med et politikkskifte som allerede hadde begynt i de siste årene av Bresjnev-perioden, med for eksempel revidering av doktrinen under den polske krisen 1980-81. Tilsvarende bør de fantastiske hendelsene i 1989 bli sett på som den siste akt av et langvarig drama som strekker seg tilbake til 1968 og sammenbruddet av den populære troen på «sosialisme med et menneskelig ansikt».³⁸ Denne arven sikret at Gorbatsjovs anstrengelser for å samle offentlig støtte for sosialismen i Øst-Europa bare tjente til å åpne Pandoras eske med opposisjon i hele regionen (Ouimet 2003, s. 255-256).

Hva var så denne Pandoras eske med opposisjon?

Professor i statsvitenskap Glenn R. Chafetz gir en bedre innsikt i opposisjonen da han skriver at det var i sin politikk ovenfor Øst-Europa at sovjetisk omforming var mest dramatisk og definitiv. Innføring av demokrati hjemme, ensidig tilbaketrekking av sovjetiske styrker fra Øst-Europa, og sovjetiske makthaveres positive reaksjon til prosessen med forsiktig demokratisering i Polen tidlig i 1989, bekreftet nytenkningen hos sovjetiske ledere og undergravde autoriteten til de østeuropeiske kommunistiske partier. Gorbatsjov overvurderte betydningen kommunismen hadde i de østeuropeiske landene. Han forventet at hans reformer ville oppmuntre østeuropeerne til å følge den sovjetiske perestrojka og gjennomføre politiske og økonomiske reformer, i stedet for å oppmuntre dem til å forkaste systemet fullstendig (Chafetz 1993, s. 2).

Det virker merkelig at Mikhail Gorbatsjov ble overrasket over revolusjonene i Øst-Europa siden han hadde bekreftet sin forpliktelse til en politikk uten innblanding lenge etter at det ble klart at Ungarn og Polen hadde tatt flere skritt for å etablere et flerpartisystem. Hans overraskelse vitnet om hans manglende evne til å forstå skjørheten i den kommunistiske ideen, dens upopularitet i Øst-Europa og Sovjetunionen, og konsekvensene av hans egen politikk. Gorbatsjov oppmuntret

³⁸ Om dette langvarige drama se. (Dawisha&Hanson1981).

revolusjonære krefter i Øst-Europa, fordi han mente at reformer ville føre til at de gamle regimene ble erstattet av regimer som lignet mer på hans egne (Chafetz 1993, s. 121).

Gorbatsjov nektet å vurdere bruk av makt for å stoppe oppløsningen av imperiet. Til tross for intern motstand fra politiske hauker var det en kombinasjon av flere faktorer som overbeviste Gorbatsjov om å begrense seg. For det første eksisterte det ingen overbevisende ideologisk eller strategisk grunn til å gripe inn. Universelle menneskelige verdier hadde avløst sosialistisk internasjonalisme både i Gorbatsjovs tenkning og innenfor det utenrikspolitiske beslutningsapparatet (Chafetz 1993, s. 122-123).

For det andre ville vesten sørget for at Sovjetunionen måtte ha betalt en enorm politisk og økonomisk pris for ethvert forsøk på å reversere prosessen i Øst-Europa. For det tredje var det kommunistiske partiet ikke lenger, juridisk sett, i stand til å alene mobilisere det sovjetiske militæret for bruk utenlands. Gorbatsjov, som president i Sovjetunionen og ikke som generalsekretær i sovjetiske kommunistpartiet, trengte samtykke fra det Øverste sovjet for å kunne bruke tropper utenfor Sovjetunionen. Tatt i betraktning hvor opptatt lovgiverne var med interne saker der økonomisk nedgang tok det meste av fokuset, er det tvilsomt om de ville ha gitt et slikt samtykke om å bruke styrker utenlands. Med tanke på hvordan militæret nektet å adlyde ulovlige ordre under kuppet i 1991, er det tvilsomt om de militære ville ha fulgt ordre bortsett fra de som kom direkte fra Gorbatsjov (Chafetz 1993, s. 123).

For det fjerde var den logistiske evnen til den røde arme for å kunne gjennomføre den type operasjoner som krevdes i 1956, 1968 og 1980-1981 meget usannsynlig. I tidligere tilfeller av innblanding i Øst-Europa måtte sovjetiske makthavere kun forholde seg til ett land om gangen. I 1989 ville konsekvensene av en væpnet invasjon i DDR krevd at Sovjetunionen mest sannsynlig måtte undertrykke protester i Polen, Ungarn og Tsjekkoslovakia også. For det femte forble Gorbatsjov, selv om han ikke var begeistret for kommunismens fall i Øst-Europa, forpliktet til prinsippet om å ikke blande seg inn og fredfulle konfliktløsninger. Han var bevisst og stolt av sitt internasjonale rykte som en fredsskaper (Chafetz 1993, s. 123).

Her peker Chafetz på noe viktig når han beskriver at sovjetiske makthavere nærmest ikke hadde mulighet til å gripe inn hvis de ville. Hendelsene i 1989 og videre fremover hadde skjedd uavhengig av hva Gorbatsjov og andre sovjetiske makthavere ønsket. Hvordan var det egentlig? Kunne Sovjet benyttet seg av en kinesisk løsning? Eller var sovjetiske makthaveres handlingsrom låst på grunn av de problemer fortiden hadde

skapt, eller på grunn av holdninger som var bygd på en analyse av de feil Sovjetunionen gjorde i fortiden?

Poenget her er at selv om man hadde kunnet benytte seg av en kinesisk løsning, var denne løsningen utenkelig for Gorbatsjov og hans lederskap. Som Chafetz påpeker var dette umulig fordi i Gorbatsjovs analyse var en invasjon kontraproduktiv og imot Gorbatsjovs tro på humanitære verdier.

Hvor kom denne troen på humanitære verdier ifra?

Gjennom inspirasjon fra vesten og særlig hans møter med vest-europeiske politiske ledere i 1987 og 1988, konkluderte Gorbatsjov med at vesteuropeisk demokratisk sosialisme hadde implementert sosialistiske idealer mer effektivt enn Sovjetunionen hadde (Snyder 2011, s. 219).³⁹

Den sovjetiske utenriksministeren Eduard Sjevardnadze fortalte sin amerikanske kollega James Baker i juli 1989:

Bli vi pålagt å bruke makt, vil det være slutten på perestrojka. Vi vil ha mislyktes. Det vil være slutten på alt håp for fremtiden, slutten på alt vi ønsker å oppnå, nemlig å utforme et nytt system basert på medmenneskelighet. Bruken av makt vil bety at fiendene av perestrojka vil ha seiret. Fordi vi da ikke vil være ulike våre forgjengere. Men det er ingen vei tilbake (Loth 2010, s. 29. Min oversettelse).

Ingen andre sovjetiske ledere har noensinne vært i nærheten av å være en slik «pasifist» som det Gorbatsjov var. I den siste boken Aleksandr Jakovlev publiserte, som på ingen måte er ukritisk til Gorbatsjov, understreker han at Gorbatsjov hatet blodsutgytelse.⁴⁰ For selv om Gorbatsjov ønsket å holde Sovjetunionen intakt, nektet han å bruke makt for å bevare unionen. Dette var noe han holdt fast ved, selv om han ble oppfordret til å bruke makt av ledere innenfor det kommunistiske partiet, hæren og sikkerhetsstyrkene (Brown 2015, s. 231).

I motsetning til sine forgjengere, mente Gorbatsjov at direkte politisk eller militær innblanding i Øst-Europa for å tjene hans agenda, var unødvendig og ville trolig være

³⁹ For mer om menneskerettigheter og avslutningen av den kalde krigen. Se. (Thomas2005:110-141)

⁴⁰ Se. (Jakovlev2002).

kontraproduktiv. Gorbatsjov tolket situasjonen helt feil da han likestilte sin enestående personlige popularitet som sovjetisk generalsekretær med et ønske om reformkommunisme. Slik oppfatning kan ha vært produktivt for en periode, men befolkningen i blokkstatene ble stadig mere ambisiøse. Hvorfor lederskapet i Sovjet nektet å gripe inn kan oppsummeres i Aleksandr Jakovlevs forsvar av vedtaket: «Hvis vi forkynner prinsippene om frihet og demokrati for oss selv, hvordan kan vi benekte det samme til andre?» (Chafetz 1993, s. 58. Min oversettelse).

3.9 Oppsummering

I kapitlet vises det hvordan Bresjnev-doktrinen bandt opp og neglisjerte blokklandenes interesser og behov. Dette skapte økonomisk og sosial ustabilitet i blokklandene.

Under Afghanistankonflikten kom sovjetiske makthavere til å sette sovjetiske nasjonale interesser først og dermed ble doktrinen revidert.

Når det gjelder årsaker til den sovjetiske invasjonen, ser det ut til at Bresjnevs personlige forhold til andre statsledere var en viktig faktor. Sovjetunionens invasjon av Afghanistan var et eksempel på hvordan en svak leder la grunnlaget for en maktkamp. Haukene i sovjetisk politikk trakk det lengste strået og fikk trumfet igjennom invasjonen ved hjelp av desinformasjon og press.

De viktigste konsekvensene av den sovjetiske invasjonen i Afghanistan var skaden på økonomien og omdømmet til Sovjetunionen. Denne skaden kan imidlertid ha virket preventivt og dermed forhindret sovjetiske makthavere fra å gjøre en enda større feil, nemlig å invadere Polen under krisen i 1980-81.

Men det var ikke bare Sovjetunionen som ble rammet av krigen i Afghanistan. Sovjetunionens utenrikspolitikk og militære eventyr skadet også nasjonene i østblokken, ettersom sanksjonene som var ment for å ramme Sovjetunionen også rammet østblokken.

Krisen i Polen ble også en prøvestein for Bresjnev-doktrinen. Doktrinen gjorde det vanskelig for den polske regjeringen å ordne de sosiale og økonomiske problemene og en opposisjon oppsto bestående av nasjonalistisk og kristen aktivisme og ikke minst arbeiderbevegelsen Solidaritet.

Doktrinen ble under den polske krisen i 1980-81 nok en gang revurdert, sovjetiske makthavere valgte å ikke invadere Polen og med det satte igjen sovjetiske nasjonale interesser først.

I slutten av 1980-tallet ble Bresjnev-doktrinen utfaset og nøkkelen til å forstå dette ligger i handlingsrommet til aktøren Gorbatsjov. Dette handlingsrommet var definert av den økonomiske og politiske krisen bak jernteppet, men Gorbatsjovs humanistiske verdier og demokratiske ideer spilte også en viktig rolle. På bakgrunn av disse faktorene valgte Gorbatsjov å forlate doktrinen.

4. Mangelen på reformer i Sovjetunionen og kommandoøkonomi

4.1 Innledning

Dette kapitlet handler om mangelen på reformer innad i Sovjetunionen. Utgangspunktet er de politiske mønstrene som gjorde seg gjeldene i Sovjetunionen under og etter invasjonen.

Først ser vi på hvorfor og hvordan Bresjnev kom til makten og opprettelsen av det kollektivet lederskapet og konsekvensene det fikk for den politiske utviklingen i Sovjet.

Militærets makt blir også trukket inn, og det vises hvordan militærets makt forandret seg etter Praha-våren.

Invasjonen fikk også viktige følger for den sovjetiske økonomiske politikken. Hvordan kommandoøkonomien og det sentraliserte systemet i Sovjetunionen fungerte og feilet er et vesentlig moment og også løsningen myndighetene satset på. Løsningen ble å importere teknologi og eksportere råvarer, istedenfor innovasjon og økonomiske reformer.

Det blir gjort en gjennomgang av Gorbatsjovs reformer og hvilke utfordringer han fikk i gjennomføringen av reformene, blir drøftet. For å runde det av vender vi tilbake til spørsmålet aktøren Gorbatsjovs økonomiske og politiske handlingsrom, som satte rammer for hva han kunne foreta seg under reformprosessen.

4.2 Politiske reformer

Det politiske reform-prosjektet, perestrojka, som ble innført av den siste sovjetiske lederen Mikhail Gorbatsjov, hadde som grunnpremiss at det sovjetiske samfunnet under Bresjnev hadde stagnert i over 20 år. Gorbatsjov hevdet at Bresjnev fulgte en neo-stalinistisk linje.⁴¹ I løpet av denne tiden ble systemkritikk behandlet brutalt, våpenkappløpet skjøt fart og Øst-Europa ble bundet med makt til den sovjetiske blokken.

Gorbatsjov klandrer Bresjnev for å ikke forandre seg med tiden. Lederteamet som tok makten fra Khrusjtsjov i 1964 satt med makten til de ble gamle. I begynnelsen av 1980 var gjennomsnittsalderen for et politbyrå medlem over 70 år. Gorbatsjov mente at disse mennene hadde oversett endringene i vitenskap og teknologi, og ignorerte de

⁴¹ For en videre lesning om den Neo-Stalinistiske staten. (Zaslavsky 1994).

forandringer som skjedde i andre land.⁴² Mens ungdommelig radikalisme og sosial endring preget store deler av Vesten på 1960-tallet, var radikalisme i Sovjetunionen begrenset til diskusjoner rundt kjøkkenbordet. Den yngre generasjon ble holdt nede av et autoritært kommunistparti og dets blinde tilslutning til gamle dogmer og absolutte ideer (Bacon 2002, s. 1-2).

4.2.1 Bakgrunnen for Bresjnevs maktovertakelse

I løpet av 1964 var nesten alle de store elitene betydelig misfornøyd med Khrusjtsjov. Parti- og statsbyråkrater var lei av hans endeløse og ofte dårlige gjennomtenkte administrative omorganiseringer, hans offentlige mobbing av underordnede og hans hyppige kursendringer i politikken. Konservativer, spesielt i det militære og i sikkerhetsorganer, var negative til hans kontroll av militære utgifter, hans avspenning med vest og hans stadig mer aggressive avstalinisering. Mer reformtenkende medlemmer av eliten, så på ham som en upålitelig beskytter av både avstaliniseringen og økonomiske reformer.⁴³

Mens politiske nederlag helt klart undergravde Khrusjtsjov, ser det ut til å ha vært Khrusjtsjovs ledestil som virkelig utløste hans avsettelse. Han falt fordi den sovjetiske eliten hadde kommet til å betrakte ham som uhåndterlig. Hans impulsive beslutninger, vilkårlige oppførsel og arrogante behandling av embetsmenn, fremmedgjorde både hans kolleger i regjeringen og den bredere elite. De andre medlemmene i regjeringen mente at hans personlige dominans undergravde den oligarkiske ordningen som de hadde prøvd å utforme som en stabil politisk orden siden Stalins død. Tjenestemenn på lavere nivå så hans endeløse omorganiseringer av byråkratiet som en permanent trussel mot deres jobbsikkerhet. På partikongressen i 1956, hadde Khrusjtsjov gitt landets politisk-administrative elite et løfte om fysisk sikkerhet og at det aldri ville bli rettet en terrorkampanje mot dem igjen. Partikongressen i oktober 1964 var fremfor alt annet et forsøk fra den politiske eliten på å erstatte en stadig mer uberegnelig og diktatorisk leder med et stabilt, forutsigbart og kollektivt lederskap. Det var derfor naturlig at lederparet med Bresjnev og Kosygin ble Khrusjtsjovs etterfølgere (Tompson 2003, s. 4).

Utvelgelsen av Bresjnev som Khrusjtsjovs etterfølger var grunnet både hans egen ledende rolle i avsettelsen av Khrusjtsjov. Dessuten ga han eliten nøyaktig det den ønsket av en ny førstesekretær, nemlig stabilitet og forutsigbarhet (Tompson 2003, s. 5).

⁴² For en nærmere innsikt i sovjetisk lederskap. (Volkogonov & Shukman 1999:315-317).

⁴³ For en nærmere beskrivelse av Khrusjtsjov og Bresjnev som ledere. (Breslauer 1982, s. 261-269).

Kosygin visste om planen om å avsette Khrusjtsjov og støttet det, men det er ingenting som tyder på at han spilte en nøkkelrolle. Bresjnev og Kosygin var på mange måter et merkelig par, noe som kan være grunnen til at eliten valgte nettopp dem. I Bresjnev hadde partiapparatet en trygg, pålitelig leder som kunne stoles på og som fremmet partiets interesser. Han unngikk også de brå og ofte vilkårlige endringene i politikken som hadde preget Khrusjtsjov-perioden. I Kosygin, valgte de en dyktig administrator og teknokrat uten noen reelle lederambisjoner. Dette minimerte risikoen for en uheldig rivalisering med Bresjnev. Videre ville Kosygin's reformistiske tilbøyeligheter virke som en motvekt mot Bresjnevs forsiktige konservatisme og berolige de som håpet at avsettelsen av Khrusjtsjov ikke ville resultere i en stans av reformene, men ville heller bety en fortsettelse uten brå endringer (Tompson 2003, s. 7-8).

4.2.2 Det kollektive lederskapet før Praha-våren

Stilen til det kollektive lederskapet er symbolisert ved den russiske betegnelsen kollektivnost (kollektivitet).⁴⁴ Med restaureringen av det kollektive lederskapet og kollektivitet som det styrende prinsipp i sovjetisk beslutningstaking ble ledelsen mer stabil og harmonisk og utviklet en større grad av samhold. For å hindre konsolidering av makt og myndighet fra ett medlem i det kollektive lederskapet, ble funksjonene i politbyrået formalisert og institusjonalisert inn i et system. Det garanterte for en maktfordeling og gjensidig kontroll blant beslutningstakerne. Beslutninger ble nå gjort av det kollektive lederskapet i det sovjetiske politbyrået (Valenta 1991, s. 9-10).

For den sovjetiske generalsekretæren er det en kobling mellom hans standpunkt på innenriks og utenriks politiske spørsmål og muligheten for å bli fjernet fra makten.⁴⁵ I sovjetisk politikk er denne muligheten ganske reell, noe Khrusjtsjovs avsettelse i 1964 demonstrerte. For den sovjetiske generalsekretæren er det nødvendig, ikke bare å forfølge, men også å identifisere seg med, eller enda bedre, å skape en «vinnende» koalisjon i Politbyrået. Dette gjaldt spesielt på slutten av 1960, da påvirkningen av Bresjnevs personlige sekretariat var mindre, sammenlignet med dens viktige rolle på 1970-tallet. Det er ikke en tilfeldighet at Bresjnev ofte har blitt kalt Kremles «konsensus leder», der han meklet blant de motstridende interessene til andre beslutningstakere og bevarte den skjøre maktbalansen i Politbyrået. I denne sammenheng synes han å være mer vellykket i å skape en vinnende konsensus innad i det sovjetiske

⁴⁴ Om det sovjetiske politiske systemet. (Hough & Fainsod 1979).

⁴⁵ Om det sovjetiske politiske systemet. (Cocks m.fl.1976).

beslutningskollektivitet enn sin forgjenger.⁴⁶ Disse begrensningene av makt og konsensusstilen hans kunne observeres i generalsekretær Bresjnevs atferd under den tsjekkosllovakiske krisen. I forsøket på å spille spillet i henhold til regelen om at han var Den fremste blant likemenn, vinglet han under flere stadier av krisen (Valenta 1991, s. 28-29).

4.2.3 Det kollektive lederskapet under Praha-våren

Nye bevis bekrefter at sovjetisk politikk, under krisen i Tsjekkoslovakia, hadde en tendens til å være mye mer intens på midtbyråkrati nivå enn på toppen av byråkratiet og mer høyrøstet i tidlig fase av krisen enn senere (Valenta 1991, s. 166). Den siste fasen av krisen besto av konsensusbygging blant medlemmene i Politbyrået. I denne fasen hadde generalsekretær Bresjnev en tendens til å opptre som en som bygde konsensus.⁴⁷ På dette tidspunktet var det felles nasjonal sikkerhetstenking der kald krig-tenkning begynte å oppveie de spesifikke målene for de ulike byråkratiene, og de som ikke ville invadere bukket under for presset (Valenta 1991, s. 166).

I juli 1968 sa Bresjnev til den sovjetiske ambassadøren i Praha, Stepan Chervonenko:

Hvis «revisjonistiske» tendenser i Tsjekkoslovakia hadde seiret, ville jeg blitt tvunget til å trekke meg som generalsekretær. Tross alt ville det ha sett ut som om jeg mistet Tsjekkoslovakia (Arbatov 1992, s. 141. Min oversettelse).

Det virker som Bresjnev i vurderingen av det tsjekkosllovakiske problemet, tok hensyn til den stadig kraftigere påvirkningen av invasjon koalisjonen, en koalisjon som kunne svekke hans posisjon. Som Bresjnev forklarte den Tsjekkoslovakiske reformisten Bohumil Simon i november 1968, under en privat samtale i Moskva:

Du trodde at fordi du var i en maktposisjon, kunne du gjøre som du ønsket. Dette var din feilbedømmelse. Jeg kan heller ikke gjøre hva jeg vil. Jeg kan vel faktisk kanskje bare få realisert en tredjedel av hva jeg ønsker å gjøre. Hvis jeg ikke hadde brukt min stemme i politbyrået i favør av en militær invasjon, hva tror du ville ha skjedd? Du ville helt sikkert ikke ha sittet her. Og mest

⁴⁶ Om oligarkiet i det sovjetiske lederskapet. (Rigby 1970, s. 167-191).

⁴⁷ For videre lesning av utenrikspolitikk under Bresjnev. (Anderson 1993, s. 167-191).

sannsynlig ville ikke jeg sittet her heller! (Valenta 1991, s. 144. Min oversettelse).⁴⁸

Frykt for ikke å være på den vinnende siden kan bidra til å forklare hvordan Bresjnev og andre usikre makthavere gjorde sine endelige beslutninger. Skeptikere til en militær invasjon ble for første gang, under den lange krisen, ute av stand til å motstå fornyet press, fordi, som en av dem sa det, de «var uheldigvis i mindretall» (Valenta 1991, s. 144-145. Min oversettelse).

Den viktigste hendelsen som påvirket Bresjnevs syn på utenrikspolitiske spørsmål var den tsjekkosllovakiske krisen i 1968.⁴⁹ Den raske oppblomstringen av Praha-våren var en trussel mot Bresjnevs karriere som leder av det sovjetiske kommunistiske parti, da han hadde det direkte ansvaret for bevaring av den sovjetiske militære sfære av innflytelse i Sentral-Europa. Alle arkivbevis viser at under hele den tsjekkosllovakiske krisen håpet Bresjnev på å unngå «ekstreme tiltak», slik som en invasjon (Zubok 2007, s. 207-208). I stedet foretrakk han å øke det politiske presset på Dubcek og det tsjekkosllovakiske lederskapet. Bresjnev fryktet at en sovjetisk invasjon kunne trigge en NATO-respons, som ville føre til en europeisk krig. Byrden av å måtte fatte en beslutning var nesten for mye for ham. I løpet av månedene krisen foregikk kunne folk ofte se ham rystet, blek, og fortapt, med skjelvende hender. I følge enkelte rapporter, begynte Bresjnev under krisen i 1968 å ta beroligende midler for å lindre det uutholdelige presset på hans psyke. Dette skulle senere bli en dødelig vane (Zubok 2007, s. 208).

Krisen ga Bresjnev et lynkurs i krisehåndtering og internasjonale relasjoner. Hans moral steg når den mye fryktede reaksjonen fra USA og Vest-Tyskland på den sovjetiske invasjonen uteble. Signalene fra vestlige ledere om «business as usual» etter invasjonen av Tsjekkoslovakia, indikerte en politisk seier for Sovjetunionen og styrket sovjetiske makthaveres selvtillit. Bresjnev hadde bestått prøven og vist sine kolleger at han kunne beskytte sovjetiske sikkerhetsinteresser under press. Hans senere vilje til å gjennomføre dialog om fred med de vestlige makter, ville ha vært mye vanskeligere hvis han ikke hadde invadert Tsjekkoslovakia. I 1972, fortalte han partikongressen at «Uten

⁴⁸ For videre lesning se. (Mylnar 1978, s. 207-208).

⁴⁹ For lesing om invasjonen i Tsjekkoslovakia og Bresjnevs utenrikspolitikk. (Falin 1993).

invasjonen av Tsjekkoslovakia ville det ikke vært noen Brandt i Tyskland, ingen Nixon i Moskva og ingen detente» (Zubok 2007, s. 208-209 Min oversettelse).⁵⁰

4.2.4 Det kollektive lederskapet etter Praha-våren og Bresjnevs forsiktighet

På 1970-tallet, etter å ha løst den tsjekkosllovakiske krisen, var Bresjnev blitt en mer selvsikker beslutningstager. Dette ble ledsaget av en økning av hans makt og den økende betydningen av hans sekretariat. Men dette bidro ikke til at hans grunnleggende beslutningsstil endret seg dramatisk. Bresjnev utøvet aldri sin makt i absolutte vilkår, slik tilfellet var med Stalin. Han var aldri den endelige dommer. Bresjnev forble den fremste blant likemenn i det kollektive lederskapet (Valenta 1991, s. 187).

Bresjnev konsolidering av makt var treg, men relativt uproblematisk. Han brukte lengere tid til å etablere sin dominans enn det Stalin eller Khrusjtsjov hadde gjort, men samtidig klarte han å gjøre det uten omveltninger og utbrudd av åpen konflikt som hadde preget forgjengeres kamp om herredømmet. Mens både Stalin og Khrusjtsjov hadde vist at plasseringen som partileder var en lovende posisjon for å oppnå dominans, var det ennå ikke klart at partileder faktisk var den fremtredende posisjonen i sovjetiske politikk da Bresjnev ble innsatt. Bresjnevs forsiktighet kan også ha reflektert hans bevissthet om at Khrusjtsjov i stor grad hadde blitt avsatt fordi hans kolleger fant ham uhåndterlig. En periode med «kollektivt lederskap» var fullt og helt på sin plass (Tompson 2003, s. 15).

Selv på toppen av sin makt, ble Bresjnev aldri så autoritær som hans forgjengere hadde vært. Dette betydde at han var i mindre stand til å påtvinge sine egne meninger på kolleger. Det betydde også at de som søkte å påvirke politikken ikke trengte å få audiens hos Bresjnev, da tilgang til Kosygin eller andre medlemmer av ledelsen kunne være tilstrekkelig. Men reduksjonen i lederens rolle i utformingen av politikken, reduserte også muligheten for at det i det hele tatt skulle kunne være politisk innovasjon på noen nivå som helst i samfunnet. De konservative skjevhetene i systemet ble ikke lenger motvirket av ambisjonene fra en sterk leder. En grunn til at Bresjnev hadde et relativt rolig politisk liv på hjemmefronten, var at han, i motsetning til sine forgjengere, gjorde få forsøk på å overvinne tregheten i ettpartistaten. Han valgte i stedet å akseptere det og definere sin egen politiske agenda, i stor grad i samsvar med interessene til de store institusjoner og valgkretser (Tompson 2003, s. 31-32).

⁵⁰ Mer om détente. (Villaume & Westad 2010) og (Garthoff 1994).

Mens det er liten tvil om at den politiske prosessen under Bresjnev og Kosygin var mer rasjonell og mindre utsatt for innfall og fikse ideer, var det fortsatt betydelig rom for vilkårlighet og irrasjonalitet. Det var oftere at de former for irrasjonalitet som oppstod var en karakteristikk av selve systemet, snarere enn personlige innfall av Bresjnev og Kosygin. Disse inkludert vekten av å oppfylle produksjonsmål med liten eller ingen hensyn til kostnader eller alternativer, og de sovjetiske elitors grenseløse tro på stordriftsfordeler. Miljømessige ødeleggelse ble bagatellisert eller ignorert, mens tekniske problemer ble løst med lite eller ingen hensyn til deres bredere samfunnsøkonomiske konsekvenser (Tompson 2003 s. 32).

Invasjonen i Tsjekkoslovakia hadde altså konsolidert kollektivt lederskap som beslutningssystem, men baksiden av dette var at ingen makthaver alene hadde makt nok til å forandre systemet. Nå kan man jo spørre seg om en slik sovjetisk makthaver fantes på denne tiden? Men i denne oppgaven er det viktigste å få fram at selv om slike makthavere fantes, var det med det kollektive lederskapet systemet etter Praha-våren nærmest umulig for en makthaver å forandre på systemet. Selvfølgelig kunne en person som Bresjnev hatt muligheten til å prøve, men med tanke på hvor nærme han var fra å bli avsatt under Tsjekkoslovakia krisen er det lite trolig at han ville ha satt sin karriere i fare for å forandre systemet, noe hans forsiktighet etter invasjonen antyder. Det kan da forstås ut fra dette at prisen for å være øverste leder i systemet var at man ikke prøvde å forandre det. Med tanke på kuppet mot Gorbatsjov i 1991 kan det ha vært noe i det.

4.2.5 Stabilitet og aldring i byråkratiet

Bresjnev hadde blitt partileder i stor grad på grunn av partielitens fiendtlighet mot Khrusjtsjovs hyppige omstillinger og enda hyppigere omdisponering av underordnede. Da han erstattet sin tidligere beskytter som partisjef, lovet Bresjnev at han skulle beskytte byråkratene. Han holdt sitt ord. «Stol på byråkratene» og «stabilitet i byråkratiet» ble de sentrale temaene i hans lederskap. Bytte av personell i toppen av partiet og statlige organer gikk dramatisk ned, med det resultat at landets politiske elite stadig ble eldre (Tompson 2003, s. 22).

Stabilitet i byråkratiet hadde en rekke effekter. Den første og mest åpenbare var aldringen av den politiske eliten. Gjennomsnittsalderen for sentrale komitesekretærer, avdelingsledere og visestatsministre økte med omtrent 10 år mellom 1966 og 1978, mens den gjennomsnittlige alderen til Politbyråets kandidatmedlemmer, regjeringsministre og ledere for statlige komiteer økte med cirka 5-6 år i løpet av

samme periode. Denne prosessen hadde en stor innvirkning på effektiviteten til det kollektive lederskapets medlemmer. Politbyråets møter hadde vart tre til seks timer på slutten av 1960, men da Bresjnev-tiden gikk mot slutten var møtene ofte så korte som 30-40 minutter (Tompson 2003, s. 23-24).

Aldringen i ledelsen svekket mulighetene for å tilføre nytt blod og nye ideer. Over halvparten av 1981 sentralkomiteen, for eksempel, hadde nådd voksen alder i 1937. De var dermed andre generasjon Stalinister. Deres politiske erfaringer kom fra de store omveltningene i 1930, som hadde skapt sovjetsystemet og som hadde gitt mange av dem flotte muligheter for oppadgående sosial mobilitet, og andre verdenskrig, som kunne forsvare Stalins politikk i forrige tiår, og dermed demonstrerte den essensielle forsvarligheten av systemet. Dette i seg selv hadde en tendens til å skape en konservativ skjevhet i deres verdensbilde. De var dessuten menn som hadde kommet ut av landsbyer og fabrikker på 1920 og 1930-tallet, steget oppover i makten etter «krasjkurs» i ulike tekniske fag som var ment til å forberede dem på å administrere det nye systemet, et system de hadde en egeninteresse av å tro på. Som et resultat av dette, virket det til tider som om landets ledere ble sittende fast i en tidsepoke, der de styrte over et stadig mer komplekst og raskt skiftende samfunn. Dette var den øverste eliten motvillig til å erkjenne, og de var dårlig utstyrt til å forstå de nye problemene på slutten av det tjuende århundre. Landets herskende elite hadde en foreldet tenkemåte, noe stadig flere av Sovjetunionens innbyggere skulle komme til å anerkjenne (Tompson 2003, s. 24-25).

«Stabilitet i byråkratiet» åpnet også opp for større muligheter for korrupsjon enn det som tidligere hadde eksistert, spesielt i utkantrepublikker med ledere som satt lenge ved makten. I de transkaukasiske republikkene dukket det opp mafialignende, kriminelle strukturer, ofte med svært nære forbindelser til partisjefer. I enkelte områder ble offentlige jobber kjøpt og solgt (Tompson 2003, s. 25).

Politbyråets medlemmer ble gamle sammen og den yngre generasjonen av ledere ble holdt tilbake, og korrupsjon ble fremmet av jobbsikkerheten blant høytstående tjenestemenn. Bresjnev var imidlertid ikke så interessert i en stabilitet i byråkratiet som kunne true hans egen posisjon. Ved en rekke anledninger ble regionale ledere og kolleger fra politbyrået fjernet fra sine stillinger. I hans tidlige år ved embetet, fjernet Bresjnev halvparten av de regionale lederne i Sovjetunionen. Denne måten å samle sine egne lydige folk var typiske trekk hos en mann kjent med intrigene i sovjetisk politikk (Bacon 2002, s. 11).

Det kan imidlertid hevdes at disse utskiftingene la grunnlaget for senere stagnasjon. Det tok Bresjnev et tiår å utforme et Politbyrå uten medlemmer som kunne utgjøre en reell trussel mot hans stilling. Imidlertid var opprettelsen av Politbyrået og det kollektive lederskapet opprettet nettopp for å forhindre at all makt havnet hos en person. Videre var balansering av «de viktigste departementene» mot partiapparatet noe som kanskje skapte Bresjnevs vilje til å gi økonomisk prioritet til «forsvarssektoren», i videste forstand en vilje som bidro vesentlig til den økonomiske nedgangen på tidlig 1980-tallet (Bacon 2002, s. 12).

Bresjnev satt med makten i 18 år, og i løpet av siste ni led han av alvorlige helseproblemer. Det ville vært oppsiktsvekkende hvis hans fysiske svekkelse ikke hadde påvirket hans prestasjoner, og det er mye som tyder på at i løpet av de siste årene av sitt liv, var hans politiske rolle ganske marginal. En skrantende og inaktiv Bresjnev gjorde at menn som Ustinov, Andropov og Gromyko satt med større selvstyre i sine egne domener (Tompson 2003, s. 21-22).

Bresjnev hadde samlet mye makt i sine hender på midten av 1970-tallet. En makt han aldri helt fikk benyttet seg av. Dette kan ha vært grunnet sykdommen han ble rammet av i denne perioden og man kan stille spørsmål om det var denne sykdommen som hindret han fra å forandre systemet radikalt, eller om det var noe annet? Nytt arkivmateriale vil kanskje skape en klarhet rundt dette spørsmålet. Hvis man går god for forklaringen om at helse hemmet Bresjnev, er det enda et poeng for at Praha-våren var en viktig faktor. Bresjnevs helse ble stadig verre etter krisen i Tsjekkoslovakia, da han under krisen ble avhengig av beroligende midler. For Bresjnev var byråkratiet en viktig maktbase og etter å ha rensket ut fiender og Khrusjtsjovs vennlige individer i løpet av 1960-tallet, stod innsettelsen av sine egne høyt på dagsorden. Dette var for å få mer makt og etter at krisen i Tsjekkoslovakia hadde vist at selv Bresjnev ikke satt trygt, er det logisk å anta at dette framskyndet prosessen. Videre kan erfaringene fra den Tsjekkoslovakiske krisen ha gjort Bresjnev mer tilbøyelig til å se en annen vei når det gjaldt korrupsjon, så lenge de som utøvde korrupsjonen støttet Bresjnevs maktposisjon. Konsekvensene av dette var at byråkratiet og korrupsjonen vokste. Makteliten ble eldre og eldre, noe som gjorde at yngre mennesker med nye ideer ikke fikk innpass. Dette kan skyldes at de ikke ville bytte lojale mennesker mot nye man ikke helt visste lojaliteten til, samtidig som man fryktet nye ideer. Den eneste nye som ble tatt inn i varmen i fortrinnsvis ung alder til å være med i Politbyrået var Mikhail Gorbatsjov. Det var ingen som greide å rokke

ved Gorbatsjovs posisjon da han stod under direkte beskyttelse av KGB-sjef Juri Andropov.⁵¹

Rollen utviklet sosialisme hadde i fremveksten og opprettholdelse av «stagnasjonen» i Bresjnev-perioden, sies å ligge i den ideologiske og intellektuelle atmosfæren det fostret. Gorbatsjovs karakterisering av utviklet sosialisme var at det ble en formel for «registrering av suksesser» og «stadfestet ingen treghet». «Registrering av suksesser» relaterer seg til det voksende gapet mellom ideologi og virkeligheten som dukket opp på slutten av 1970 og begynnelsen av 1980-tallet. Offisielle ideologiske uttalelser ble en oppramsing av sovjetiske prestasjoner, både nasjonalt og internasjonalt. Hvert år ble fremdriften på veien til kommunismen registrert og feiret. Alle problemer og negative hendelser ble ignorert, og ble hverken offentliggjort eller diskutert. Den offisielle ideologien ble skilt fra virkeligheten (Sandle 2002, s. 183).⁵²

Unnlåtelsen av å erkjenne størrelsen på problemene som samlet seg opp, forhindret en detaljert gjennomgang av hvordan man skulle løse dem.⁵³ På denne måten, ble utviklet sosialisme en ideologi som kvalte det intellektuelle livet i systemet. Alle uttalelser måtte tilpasse seg den offisielle linjen. «Registrering av suksesser» var ikke bare en form for selvtilfredshet, det undergravde også muligheten for kreativt diskutere løsninger på problemene (Sandle 2002, s.183).

Videre er det slik at når folk i byråkratiet er mennesker som enten har de rette forbindelsene eller har de rette meningene eller i enkelte tilfeller har begge deler og ikke fått jobben på grunnlag av kvalifikasjoner, senker dette kvaliteten på byråkratiet betraktelig. For å illustrere dette vil jeg henviser til prinsippet om fagstyre i forvaltningen som sier: det gode statsstyre forutsetter at beslutninger er tuftet på et faglig og vitenskapelig grunnlag. Det er forvaltningens oppgave å sørge for at sakene blir belyst på et så bredt faglig grunnlag som mulig. Det er derfor avgjørende at rekrutteringen til forvaltningen skjer ut ifra faglige kvalifikasjoner, og at de ansatte føler seg forpliktet til å fremme de faglige argumenter selv om de kan lede til en konklusjon enn det den politiske ledelsen ønsker (Christensen 2010, s. 18). Samtidig som kvaliteten på byråkratiet var lav var det også ingen mulighet for byråkrater som argumenterte faglig imot den politiske ledelsens linje. Slikt ville kjapt og effektivt føre til at man

⁵¹ En beskrivelse av kameratskapet mellom Gorbatsjov og Andropov. (Dahlberg 2005:236-238).

⁵² For en dypere forståelse av utviklet sosialisme. (Evans1993, s. 105-130) og (Suri 2006, s. 133-158).

⁵³ For en beskrivelse over resultatene av utviklet sosialisme. (Evans1993, s. 131-150)

mistet jobb og privileger. Begge disse mønstrene forsterket seg etter invasjonen i 1968, både ansettelse av ukvalifiserte mennesker i forvaltningen og at man mistet posisjon og privileger hvis man sa imot de sovjetiske makthavernes politikk.

4.2.6 Militærets makt og de høye forsvarsutgiftene

Til tross for at Bresjnev fremmet en delvis rehabilitering av Stalin, var han selv ingen Stalinlignende diktator. Helt klart er det at en ettpartistat dominert av et kollektivt lederskap og av en enkelt ideologi, er ikke pluralistisk. Allikevel, sammenlignet med diktaturet under Stalin-tiden, og styret til Nikita Khrusjtsjov, hadde Bresjnev-regimet beveget seg i en pluralistisk retning. H. Gordon Skilling utviklet en «interessegrupper» tilnærming i sin studie av Sovjetunionen i en situasjon med «post-totalitarisme».⁵⁴ Skilling og hans bidragsytere identifiserte spesifikke grupper, som regel på grunnlag av yrke, slik som det militære, tungindustri, lett industri, media, KGB og landbrukssektoren. Disse gruppene hadde i varierende grad sin egen agenda og lobbet for politiske beslutninger (Bacon 2002, s. 15-16).

Prestisjen til militæret ble forsterket av effektiviteten av den sovjetiske invasjonen og den påfølgende okkupasjon av Tsjekkoslovakia i 1968. Rollen til det militære ble anerkjent av den sovjetiske forsvarsministeren Grechkos nærvær ved signeringen av Moskva-protokollen. Dette var første gang han hadde vært med i en slik seremoni under krisen. Økningen av de militæres beslutningsrolle var også et samtaleemne i 1970 mellom Egypts president Nasser og den sovjetiske forsvarsministeren Grechko.⁵⁵ Nasser uttrykte overraskelse over meningsforskjellen mellom militære og sivile ledere, og kommenterte at slikt aldri hadde vært tilfelle i hans tidligere forhandlinger i Moskva. Grechko hadde da svart: «Han ga sine egne synspunkter, som nødvendigvis ikke var andres». Han hadde friheten til å uttrykke sine egne synspunkter siden 1968 da han sa til Nasser: «De sivile hadde ikke vært i stand til å håndtere krisen i Tsjekkoslovakia og måtte få ham til å gjøre det (Dawisha 1984, s. 358-359. Min oversettelse).

Kremlologen og statsviteren Georgi Arbatov trekker linjene av militærets innflytelse etter invasjonen i Tsjekkoslovakia da han spør: hvorfor ble Sovjetunionen oppfattet rundt om i verden som en ekspansjonistisk, aggressiv makt i andre halvdel av 1970-tallet? Arbatovs gjetning er at det militærindustrielle nettverk hadde vokst til så store

⁵⁴ Interessegrupper i Sovjetunionen. (Skilling & Griffiths 1971).

⁵⁵ Intervjuet i sin helhet. (The Times. 1977. Lord Trevelyan's intervjuet whit Nasser in 1970. 19.02.1977).

proporsjoner at det ikke lenger underla seg politisk kontroll. Det hadde samlet styrke og innflytelse og hadde brukt Bresjnevs beskyttelse og svakheter til sin egen fordel. Dessuten hadde de militære lederne på denne tiden monopol på ledelsens tid. Selvfølgelig hadde dette tapet av politisk kontroll over det militære lederskapet og det militærindustrielle nettverket sine årsaker. De politiske røttene for situasjonen var svært viktig. Fra sin første dag i kontoret behandlet Bresjnev militæret som en svært viktig maktbase. For Bresjnev var dette alene grunn nok til å gi det militære nesten alt det de ba om. Arbatov tror så at Bresjnevs tidligere virksomhet som sentralutvalgets sekretær for forsvarsindustrien, må ha bidratt vesentlig til hans holdning da Bresjnev i denne perioden var under sterk innflytelse av sovjetiske tjenestemenn fra forsvarsindustrien. Til dette kan man legge til sentimentale grunner som vokste i takt med hans alder og sykdom. Bresjnev var veldig stolt av sin soldat karriere og anså seg nesten som en profesjonell soldat. Bresjnev hadde en lidenskap for militære utmerkelser og da spesielt militære dekorasjoner, noe som gjorde ham til gjenstand for latterliggjøring (Arbatov 1992, s. 200-201).

Framveksten av det sovjetiske militærindustrielle nettverk utgjorde en sterk belastning på økonomien, da den militære produksjonen i motsetning til USA ikke ga noen «spillover» -effekt til den sivile sektoren (Egge 1993, s. 246).

Det levner liten tvil om at kostnadene med Bresjnevs ambisiøse utenriks- og forsvarspolitik var en medvirkende faktor til at man fikk en økonomisk stagnasjon. I 1980 brukte Sovjetunionen mest sannsynlig mer på forsvar enn USA, til tross for at økonomien kanskje var en tredjedel av størrelsen til sin rival. Fordi mesteparten av de sovjetiske militærutgiftene var skjult og fordi systemet satte faste priser som fikk forsvarssektoren til å framstå som en underforbruker av ressurser, forsto mest sannsynlig ikke Bresjnev og hans kolleger fullt ut de økonomiske kostnadene av deres politikk.⁵⁶ Likevel var de ikke uvitende om problemet. Så tidlig som i 1971 innrømmet Bresjnev offentlig at den økonomiske veksten ville ha vært høyere hvis det ikke hadde vært for byrden av forsvarsutgiftene.⁵⁷ Forklaringen om «forsvarsbyrden» er «moralsk» tiltalende, siden den insinuerer at dersom sovjetiske lederne hadde brukt mindre på våpen og mer på smør, ville resultatene vært bedre. Men dette er bare en del av

⁵⁶ En bedre forståelse av de skjulte forsvarsutgiftene. (Dmitri 1992, s. 237-263).

⁵⁷ En bedre forståelse av sovjetiske forsvarsutgifter generelt. (Jacobsen 1987) og (Becker 1985).

forklaringen, og på ingen måte den viktigste delen. De dypere årsaker må søkes i systemet med sentralplanlegging (Tompson 2003, s. 78).

Militæret fikk altså mer makt og innflytelse grunnet sin rolle og utførelse av invasjonen i 1968. Dette resulterte i økte utgifter til militæret, men kanskje de mest alvorlige konsekvensene var hvordan militæret formet utenriks- og innenrikspolitikken med invasjonen i Afghanistan. Svakheten for å gi militæret store ressurser hadde Bresjnev hatt siden han overtok etter Khrusjtsjov, men etter invasjonen i 1968 var det mulig for militæret å prege politikken til Sovjetunionen.

4.3 Økonomiske reformer

Fordi mange av Khrusjtsjov reformer var forsøk på å desentralisere makten, skapte det fiendtlighet i det Moskvabaserte byråkratiet. Khrusjtsjovs fiender kalte hans reformer for «taneløse», men det var ingen tvil om at den tidlige Khrusjtsjov-perioden var preget av en tid med rask økonomisk vekst. En årsak til denne økende veksten var Khrusjtsjovs tillatelse til åpne diskusjoner om mangler i det stalinistiske systemet og hans søken etter måter å rette dem på. I det minste gjorde denne holdningen til åpenhet at flyten av informasjon som var relevant for økonomiske beslutningsprosesser ble betraktelig forbedret. Khrusjtsjovs reformer endret ikke de iboende svakhetene med en kommandoøkonomi vesentlig nok, og Khrusjtsjov ble avsatt i 1964.⁵⁸ Det ble opp til Kosygin å kartlegge framgangen av de økonomiske reformene. Reformene oppnådde veldig små resultater. Kontrollen ble gitt tilbake til de sentrale departementer, og de regionale økonomiske råd som ble opprettet under Khrusjtsjov som en del av hans forsøk på å desentralisere beslutningsprosesser ble avskaffet. I perioden mellom 1966 og 1977 var det faktisk en 60 prosents økning i byråkratiet. Nettoeffekten av denne utviklingen var at departementene kontrollerte alle tildelinger av ressurser og utstyr, samt alle investeringer. Departementene lagde også alle insentivplaner som ble brukt i statseide bedrifter. På 1970-tallet ble ethvert forsøk på reell økonomisk reform nedprioritert til fordel for status quo. I beste fall var Kosygins reformer et forsøk på å avgrense sovjetisk økonomisk planlegging og for å få sentraliseringen til å fungere bedre. Resultatet av dette arbeidet var en nedgang i økonomiske resultater (Barner-Barry & Hody 1995, s. 169-170).

Denne perioden var en tilpasset retur til økonomisk stalinisme. Et voksende sentralisert byråkrati som forsøkte å kontrollere alle aspekter av økonomien. Byråkratiet var av

⁵⁸ Sovjetisk økonomi under Khrusjtsjovs. (Davides 1998, s. 78-82).

natur mot forandring og risiko. I Sovjetunionen forsterket den politiske kulturen denne tendensen. Byråkratisk makt åpnet opp for potensialet for korrupsjon. Bresjnev signaliserte til stadighet til byråkratiet at han ville se den andre veien, så lenge de fortsatte å støtte ham. Han ga i realiteten grønt lys for offisiell korrupsjon, men det gjorde også det stadig mer ubrukelige kommandosystemet.

De fleste av de økonomiske planene kunne ikke fullføres med mindre de ansvarlige handlet på ulovlige eller tvilsomme måter. Dermed gjorde fabrikkledere med planer å fullføre, det som var nødvendig for å innfri disse. Offentlige tjenestemenn forfulgte sin snevre egeninteresse på bekostning av samfunnet, noe som ble allment akseptert som «naturlige rettigheter til de med makt». Det som var igjen, var et system der byråkrater på alle nivåer fokuserte hovedsakelig på å bevare deres makt, privilegier og status. Alle disse faktorene skapte et system som var praktisk talt umulig å reformere. Disse problemene resulterte i en stadig mer stillestående økonomi, men de ble i stor grad ignorert av Bresjnev. Hans famling i mørket foreviget stagnasjon, som igjen framskyndte forfallet og gjorde ingenting for å hjelpe på prosessen med å bygge og opprettholde Sovjetunionens legitimitet ovenfor sin egen befolkning (Barner-Barry & Hody 1995, s. 170-171).

4.3.1 Praha-vårens viktighet som et skille i utviklingen av den sovjetiske økonomiske politikken

Bresjnev-epoken startet bra, men den endte dårlig. Nedgangen ble synlig fra rundt 1973, da selv de offisielle anslagene begynte å vise at produksjonen per sovjetiske innbygger ikke lenger nådde opp i forhold til USA. Inntil den sovjetiske invasjonen av Tsjekkoslovakia i august 1968 hadde det vært mulig at Moskva kunne følge Praha og Budapest i mer vidtrekkende reformer. Den senere «stagnasjon» som var en del av Bresjnev-epoken var hverken en nullvekst- eller en nedgangsperiode, men en periode med svært lav vekst. Begynnelsen av Bresjnev-perioden var absolutt en håpefull tid. Det var reformer og økonomisk vekst. Bare på slutten av 1960-tallet startet det politiske regimet å undertrykke reformforslag, og i 1970 var nedgangen i veksten blitt tydelig. Kosygin hadde snakket offentlig om bekymringer om teknologisk etterslep i Sovjetunionen. I 1964 måtte han fortsatt overbevise noen av sine kolleger, inkludert Bresjnev om alvoret i problemet. Det var et problem som aldri ble løst. Likevel hadde Kosygin sine erfaringer i det minste drevet frem en politikk som var ment til å takle reelle svakheter i systemet (Hanson 2003, s. 98-100).

Bak den akademiske debatten i Tsjekkoslovakia, Polen, Ungarn og Sovjetunionen lurte begrepet «markedssosialisme». Den Marxist-leninistiske ideologien var imot selve ideen om at markedsrelasjoner kan spille en mer enn marginal rolle i en sosialistisk økonomi. Jugoslavene, som allerede hadde en nominelt desentralisert økonomi med bedrifter nominelt kontrollert av arbeiderrådene, hevdet å være mere autentiske i sin marxisme enn det Sovjetunionen var. I 1965 var de dessuten i ferd med å gjøre sin desentralisering ekte i stedet for nominell. Arbeiderkontrollen var for Sovjetiske makthavere den ultimate vranglære. Allikevel var ideen om en økonomi der statseide produksjonsenheter inngikk kontrakter fritt med hverandre og satte minste utgangsnivåer og priser for seg selv, ikke tabu i sovjetisk offentlig debatt mellom 1956 og 1968 (Hanson 2003, s. 102).

De Kosygin-reformer som ble gjennomført, fikk mindre offentlig oppmerksomhet etter 1968. De mer omfattende reformene som ble lansert i Tsjekkoslovakia ble knust av hærstyrkene til Warszawapakten i løpet av sommeren 1968. Dette førte til at ambisiøse reformideer ble nektet offentligheten. Begrepet markedssosialisme var i 1969 noe man fikk lov til å angripe, men ikke til å proklamere. Dette var en del av en generell aksjon mot dissens. Ødeleggelsen av Praha-våren var ikke bare et ugjenopprettelig slag mot verdens kommunistiske bevegelse, den skapte også en hel generasjon av unge sovjetiske intellektuelle og partifunksjonærer som stilte spørsmålet om hvilket legitimitetsgrunnlag det sovjetiske systemet var bygget på (Hanson 2003, s. 124-125).

Innenfor Sovjetunionen var den primære effekten av invasjonen en innføring av stive rammer for reform og revisjon. Debatten innad i eliten om muligheten for økt omfang av de politiske og økonomiske reformene i det sovjetiske systemet, hadde på ingen måte blitt avgjort før invasjonen. Snakk om stor politisk endring i retning av liberalisering ble avsluttet med invasjonen, når ettervirkningen av enhver form for «revisjonisme», ble sett på med fordommer. Selv om Kosygin selv hadde kjempet for utvikling av sovjetisk planøkonomi så tidlig som 1965, ble Praha-våren brukt av motstandere til Kosygin økonomiske reformer som bevis for de negative politiske konsekvensene av økonomisk desentralisering og endte dermed alle sjansene for økonomisk reform i Sovjetunionen under Bresnev-perioden. Dette skyldes både frykten for gjentakelse av Praha-våren i Sovjetunionen og ytterligere tap av politisk innflytelse, slik som Kosygin selv led av etter invasjonen (Dawisha 1984, s. 369-370).

Den sovjetiske invasjonen av Tsjekkoslovakia i august 1968, rettferdiggjorde den vedvarende frykten den sovjetiske anti-stalinistiske intelligentsiaen hadde for at ledelsen ville føre landet i en neo-stalinistisk retning. Ødeleggelsen av Praha våren og dens «sosialisme med et menneskelig ansikt» knuste håpet mange utdannede sovjetere hadde om at det eksisterende systemet kunne reformeres. En analyse av perioden mellom 1956-1968 viser at Sovjetunionen fortsatt hadde betydelig indre energi, og selv var i stand til utbrudd av ideologisk kraft og optimistisk idealisme. Under Leonid Bresjnev forlot det sovjetiske kollektive lederskapet, reformistiske prosjekter. Uvillig og ute av stand til å utføre reformer innenlands, lanserte Bresjnev i stedet détente med vestmaktene. Avspenning og den internasjonale legitimiteten det gav ham og den sovjetiske ledelsen ble en erstatning for den manglende dynamikken innad i Sovjet (Zubok 2007, s. 190-191).

4.3.2 Den sentraliserte og byråkratiske planleggingen

Erfaringen som Sovjetunionen tok fra invasjonen i Tsjekkoslovakia, skadet Sovjetunionen mer enn noen andre. Sovjetiske makthavere konkluderte med at enhver økonomisk reform basert på prinsipper om desentralisering av beslutningsmyndighet, automatisk ville true kommunistisk makt. Før invasjonen hadde Bresjnev-regimet egentlig ikke skilt seg spesielt mye ut fra sin forgjenger i sin østeuropeiske politikk. Etter invasjonen var det en skarp endring mot økonomisk, politisk og kulturell ortodoksi. Ledelsen i Sovjetunionen droppet den beskjedne eksperimenteringen med den sovjetiske økonomen Libermans reformer, fordi Libermans ideer lignet på den tsjekkiske økonomen Ota Sik sine. Gjennomføringen av Siks ideer hadde ført til det sovjeterne hadde vurdert som en kontrarevolusjon i Tsjekkoslovakia. Sovjetiske ledere fryktet det samme resultatet i hele Øst-Europa og i sitt eget land. Sovjetiske makthavere gjorde ingen forsøk på å håndtere en strukturell sløsing av kapital, ineffektiv bruk av arbeidskraft, eller mangel på teknologisk innovasjon som kronisk plaget sovjetiske og øst europeiske økonomier. Det er lett å se at Bresjnev følte han ikke hadde noe valg. Hvis han tillot Praha-våren å fortsette, ville det tsjekkiskslovakiske avviket ha diskreditert hele sovjetsystemet, og det faktum at ekstern militær makt var nødvendig for å få Tsjekkoslovakia tilbake til status quo, diskrediterte også systemet (Chafetz 1993, s. 31-32).

Sovjetunionen var en stormakt med en økonomi som på noen måter lignet økonomien til et land fra den tredje verden. Alle de faktorene som tillot Sovjetunionen å raskt oppnå sin militære supermakts status, bidro også til underutviklingen av andre sektorer i

økonomien. På tross av kraften den økonomiske modellen Stalin hadde skapt, sådde den samtidig frøene til det som skulle sørge for dens ødeleggelse, selv om det var en enorm innledende suksess. Iboende strukturer i den stalinistiske kommandoøkonomi nedkjempet alle forsøk på reform fra Stalins etterfølgere.⁵⁹ Deres innsats mislyktes fordi selve systemet var problemet. Justeringer av marginene kunne ikke endre det faktum og dermed ikke forhindre det uunngåelige utbruddet av stagnasjon som fikk Gorbatsjov til å introdusere perestrojka (Barner-Barry & Hody 1995, s. 137).

I kommandoøkonomier er det to eiendomsformer som dominerer; de statseide firmaer og det kollektive samvirket. «Eiendommen i det statlig eide firmaet holder til i de «kommanderende høyder» av den sosialistiske økonomien». Det er fra slike «høyder» at hele økonomien kan bli kontrollert. Det statseide firmaet befinner seg på bunnen av et stort byråkrati. Byråkratene som utøver direkte kontroll over firmaet, skilles organisatorisk fra byråkrater som håndterer statens økonomiske anliggender. I Sovjet var det bare på de høyeste nivåene av det kommunistiske partiet og i regjeringen, at disse to grenene av byråkratiet var under felles ledelse. Samvirket er den andre eiendomsformen i kommando økonomier. Historisk sett ble det mest brukt i landbruket (Barner-Barry & Hody 1995 s. 140-141).

Kommandoøkonomier har vanligvis sentraliserte systemer for beslutningstaking. I Sovjetunionen var det to hierarkier som kontrollerte økonomiske beslutninger, kommunistpartiet og regjeringen. Den øverste ledelsen i kommunistpartiet var ansvarlig for de viktigste beslutningene som påvirket økonomien, for eksempel beslutninger om tildeling av produktive ressurser mellom forbruksvarer, investeringer og forsvar. Partiapparatet var ansvarlig for beslutninger på lavere nivå innenfor disse eksemplene. Parallelt hadde man hierarkiet av offentlige etater, inkludert de som styrte de ulike sektorene av sovjetøkonomien. Offentlig byråkrati var hovedsakelig ansvarlig for å gjennomføre politikk som ble utarbeidet innenfor partiet. Det parallelle partibyråkratiet sin rolle var å nøye overvåke implementeringsprosessen (Barner-Barry & Hody 1995, s. 142).

Sikkert er det at Bresjnevs politikk med stabilitet i byråkrati, må i seg selv ha gjort at bedriftslederne følte seg mindre sårbare for disiplinærtiltak. Sovjetiske økonomer og kommentatorer, noen av dem direkte involvert i industriell ledelse, mente at plandisiplinen hadde blitt dårlig (Hanson 2003, s. 138-139).

⁵⁹ Hvordan økonomien og systemet bidro til Sovjetunionens stagnasjon. (Gaidar 2007).

En av vanskelighetene med alle disse organisatoriske innovasjonene var at de ble, på den milde måten til Bresjnev, forhandlet om, ikke pålagt. Foretak innen produksjon beholdt muligheten til å forhandle på egen hånd. Departementer sørget for at industrielle foretak, av praktiske grunner, forble de samme som de var ment å erstatte (Hanson 2003, s. 145).

Problemet med å få riktige tilbakemeldinger.

I en kommandoøkonomi, er det regjeringshierarki og ikke prisene, som er den primære kilden til informasjon som brukes i økonomiske beslutningsprosesser. I Sovjetunionen ble data supplert av byråkratiet, brukt både for å fatte de brede politiske vedtak av partilederne og de rutinemessige byråkratiske avgjørelsene som påvirket den daglige driften. Informasjonssystemet var enormt, tregt og uhåndterlig og kunne aldri gi tilstrekkelig og rettidig informasjon for å fatte effektive økonomiske beslutninger (Barner-Barry & Hody 1995, s. 145).

Suksessen av denne type byråkratisk samordning, er ment å komme fra nøyaktig informasjon som flyter vertikalt, både opp og ned, mellom departementene og deres virksomheter. I det politiske økonomiske systemet i Sovjetunionen er de to hierarkier, et som svarer under partiet og et som svarer under regjeringen, noe som kompliserte den byråkratiske koordineringen og gjorde den vanskeligere. Følgene av rutinemessig bruk av tvang var at myndighetene i begge hierarkier, opp og ned i kommandokjeden, gjorde hva de måtte gjøre for å møte deres planlagte mål og sikre sine personlige posisjoner og privilegier (Barner-Barry & Hody 1995, s. 164-165).

De sentrale planleggere, som opererte med svært mangelfulle opplysninger, var motvillige til å løsne på deres kontroll over ressursene. Dersom stridsvogner, fly, traktorer og andre prioriterte produkter skulle bli levert i det nødvendige antallet, var det tryggest å ha detaljert kontroll over tildeling av alle stål- og aluminiumsprodukter. Men da nesten all produksjon ble tildelt av forsyningssystemet, ble bedrifter belønnet for å møte produksjonsmålene, ikke for å møte kundens ønsker om lavere kostnader. Dette resulterte i at bedriftene alltid hadde en mangel på råvarer, energi, kapital, varer og arbeid (Hanson 2003, s. 107).

Ett problem med systemet var mangelen på en tilstrekkelig tilbakemeldingsmekanisme. Planprosessen skapte incentiver på alle nivåer for å skjule sine sanne evner og overdrive sine ressursbehov, mens prisen systemet satt, ga ingen finansiell meningsfull

informasjon om økonomisk ytelse. På samme tid, sørget pressesensur for at det ikke var noen andre kanaler for kringkasting av samfunnsmessige krav. Media og det økonomiske systemet fungerte som beslutningstakernes instruksjons- og prioriteringsapparat, og ga lite rom for effektiv tilbakemelding. Den sannsynligvis beste analysen av denne effekten av systemet er gjort av Von Beyme (1975). Von Beyme konkluderer med at systemet praktiserte en «overstyring». I praksis betydde dette at sovjetiske lederne var ofre for sin egen propaganda. Sovjetiske makthavere var ikke uvitende om systemets grunnleggende feil. De klarte ikke å forstå dybden av problemene, og de var svært dårlig informert om de faktiske økonomiske resultater. Avstanden mellom reell og oppgitt vekst ble stadig større, noe som gjorde at statistisk informasjon til sovjetiske lederne ble dårligere og dårligere med tiden (Tompson 2003, s. 80-81).

4.3.3 Problemet med import og eksport istedenfor innovasjon og økonomiske reformer

Bresjnev ønsket øst-vest handelen for å kunne modernisere den sovjetiske økonomien, uten å måtte gjennomføre en destabiliserende indre reform. Verdien av handelen med den kapitalistiske verden steg betraktelig i løpet 1970-tallet. Imidlertid bør det bemerkes at mye av denne økningen skyldes en formidabel økning i løpet av tiåret i den internasjonale prisen på olje og gull, to sovjetiske hoved eksportvarer (Bowker 2002, s. 98).

Kremlologen og statsviteren Georgi Arbatov gir oss et innblikk i hva som var den førende tankegangen i Sovjetunionen på denne tiden: sovjetiske makthavere trengte ikke å bry seg med å utvikle vitenskap og teknologi da de kunne bestille hele kraftstasjoner fra utlandet. De trengte heller ikke å finne radikale løsninger på matproblemet når det var så lett å kjøpe flere titalls millioner tonn korn, og store mengder kjøtt, smør og andre råvarer, fra Amerika, Canada og Vest-Europa (Arbatov 1992, s. 215). Ikke trengte de å redde en byggebransje i bakevja da det fantes finske, jugoslaviske, eller svenske entreprenører som kunne bygge eller renovere de viktigste bygningene, og når man kunne importere materialene fra Vest-Tyskland, samt tapet og møbler fra andre vestlige land (Arbatov 1992, s. 215-216).

Man må være realistisk. Selvfølgelig er det bedre å eksportere videospillere, passasjerfly, biler, dreiebenker og instrumenter, enn olje. Men dersom man ikke har konkurransedyktige, høyteknologiske varer eller industrielle sluttprodukter, er det ikke

noe alternativ. Først og fremst burde pengene fra oljeeksporten blitt brukt til å modernisere kritiske deler av sovjetisk jordbruk og industri, og til å utvikle eksportfilialer i ferdigvareindustrien som kunne tjene til seg utenlandske penger. Men dette ble ikke gjort, mye på grunn av at oljeformuen som plutselig regnet ned på Sovjetunionen fra himmelen, gjorde at man endte opp med å fryse arbeidet med å presse på for økonomiske reformer, og kansellerte diskusjonene om en teknologisk revolusjon (Arbatov 1992, s. 216).

På slutten av 1970-tallet og begynnelsen av 1980-tallet tenkte Arbatov og mange av hans kolleger ofte at Sibirsk olje reddet landets økonomi. De kom gradvis til den konklusjonen at denne formuen skadet økonomien alvorlig, da det resulterte i stadige utsettelse av høyst nødvendige reformer. Det var en kraftig økning i antall departementer, og sannsynligvis en tilsvarende reduksjon i kvaliteten. Sovjetiske ledelsesstrukturer var toppbaserte. Alle beslutninger ble tatt fra toppen, men de klarte ikke å gjøre en eneste beslutning på riktig måte. Hver beslutning krevde dusinvis av godkjenninger, og noen ganger hundrevis. I tillegg til dette var enhver implementering av regjeringens beslutninger satt under vilkårlig kontroll av byråkratiet. Det var mange i byråkratiet som kunne ødelegge et godt prosjekt til enhver tid, og svært få av dem var villige og i stand til å hjelpe, praktisk talt ingen av dem bar ett reelt ansvar for noe. På lavere ledernivå vokste det byråkratiske apparatet til utrolige proporsjoner. I landbrukssektoren var antall byråkrater over tre millioner, noe som var mer enn alle bøndene i USA (Arbatov 1992, s. 217-218).

En av de viktigste motivene for det sovjetiske lederskapets vilje til détente med Vesten var økonomisk. Under Bresjnev-perioden var det en kraftig økning i Sovjetunionens utenrikshandel. Dette ble tilrettelagt av to eksterne utviklinger som i stor grad økte Sovjetunionens eksportinntekter, tidoblingen av prisen på gull i 1970 og den betydelige økningen i oljeprisen under det første «oljesjokket» i 1973. Handel med østblokken siktet hovedsakelig på å fremme økt integrasjon av politiske grunner, mens handelen med Vesten handlet i stor grad om å sikre varer og teknologi som Sovjetunionen ikke kunne produsere på egenhånd, spesielt gjaldt dette investeringsvarer som ville øke selvforsyningen i det lange løpet.⁶⁰ Eksporten var rett og slett prisen betalt for en slik import (Tompson 2003, s. 82).

⁶⁰ For en nærmere gjennomgåelse av détente. (Loth 2002, s. 95-221).

Da Sovjetarmeen marsjerte inn i Afghanistan påførte vestlige politikere Sovjetunionen en rekke økonomiske sanksjoner. Et år senere hadde disse tiltakene liten effekt, da mange av de vestlige landene hadde i det stille «glemt dem». Gjennom hele denne perioden, og spesielt mens Ronald Reagan var president i USA, ble effekten og utførelsen av sanksjonene mye diskutert. Det ble også det separate spørsmålet om strategisk eksportkontroll. President Reagan ledet en generell innstramning av sanksjonene og den strategiske embargoen rettet mot Sovjetunionen. Innenfor hans administrasjon, var det også snakk om økonomisk krigføring som en mulig og ønskelig politikk. Det er ikke klart hva som mentes med forbud mot all handel og «økonomisk krigføring». De europeiske allierte var motvillige til å følge den amerikanske ledelsen i sanksjonene. Selv om sanksjonene ble utvannet, leverte de sannsynligvis en melding. Det ser ut til at sovjetiske politikere ble tatt på senga av den voldsomme reaksjon fra vest på deres invasjon av Afghanistan. Strategisk embargo hadde sannsynligvis forsinkende effekt på utviklingen av sovjetiske militære kapasiteter (Hanson 2003, s. 161-162).

4.4 Gorbatsjovs reformer

Gorbatsjov overtok etter den avdøde Konstantin Tsjernenko den 11. mars 1985. Dette var siste kapittel i en lang rekke kriser som startet med Bresjnevs død november 1982. Overtakelsen ble starten på en debatt innad i det sovjetiske kommunistpartiet om behovet for reformer og det at en yngre generasjon overtok ledelsen av Sovjetunionen. Gorbatsjov var ikke det eneste alternativet. De andre alternativene var de ortodokse lederne, Grishin og Romanov, og hadde en av dem vunnet kampen om å etterfølge Tsjernenko, ville de mest sannsynlig ha valgt å praktisere en helt annen politikk enn Gorbatsjov (Chafetz 1993, s. 56).

Mikhail Gorbatsjov mente at bare arbeid med å forbedre den mangelfulle sosiale kontrakten mellom herskerne og de som ble hersket over i Sovjetunionen, kunne gi det sovjetiske folk nok insentiv til å arbeide for systemet.⁶¹ Denne troen førte til en rekke interne politiske reformer som skulle trekke i tvil det ideologiske grunnlaget for Sovjetunionens tidligere utenrikspolitikk (Chafetz 1993, s. 2).

Bortgangen av Bresjnevs generasjon av ledere, og valget av Gorbatsjov som generalsekretær i det sovjetiske kommunistiske parti, ga en ny generasjon ledere som ville ha nye politiske virkemidler for å kunne løse Sovjetunionens utallige problemer.

⁶¹ Hva den sosiale kontrakten og konsumer kulturen gikk ut på. (Cook 1993) og (Chernyshova 2013).

Den nye generasjonen av ledere anerkjente at partiet ikke lenger var i stand til å møte de økte forventningene til befolkningen. I en stor grad gjaldt dette den urbaniserte, utdannede befolkningen og ga en smal konsensus i den kommunistiske partiledelsen i favør av politiske og økonomiske reformer (Chafetz 1993, s. 47).

Gorbatsjov og hans allierte var disponert til å reformere av flere grunner, blant annet alder, personalitet, og erfaring. De første forsøkene de tok i retning reformen var forsiktige, både fordi de møtte stor motstand i parti- og statsapparat og fordi de hadde ingen klare mål annet enn å forbedre ytelsen til systemet. For å øke støtten til partiet og sin egen politiske agenda, forsøkte Gorbatsjov og hans ledelse å få yngre partimedlemmer, intellektuelle, og allmennheten inn i den politiske prosessen⁶² (Chafetz 1993, s. 47).

Innenlandske faktorer var viktigere enn systemiske faktorer i å forme sovjetisk utenrikspolitikk under den aktuelle perioden da ledelsen anså interne politiske og økonomiske reformer for å være den første prioritet og regnet utenrikspolitikk for å være et verktøy for å gjennomføre disse reformene (Chafetz 1993, s. 47-48).

4.5 Gorbatsjovs økonomiske handlingsrom

Valget av Gorbatsjov som etterfølger av Tsjernenko var et resultat av både de alvorlige økonomiske problemene i landet og den vedvarende svikten som stammet fra partiets enorme ideologiske tro på å kunne styre og kontrollere konsekvensene av en reform. Tre faktorer kan forklare hvorfor Gorbatsjov var villig til å vurdere og omfavne vidtrekkende og revolusjonære endringer i Sovjetunionen og omverdenen. Det første er kravet om å forandre verden og det sovjetiske samfunnet. Det andre er de ulike erfaringene en ny generasjon av ledere hadde med seg. Det tredje handler om Gorbatsjovs egne tanker og meninger (Chafetz 1993, s. 56).

Mikhail Gorbatsjov var den første sovjetiske lederen som ikke forsto det sovjetiske systemet. Han var derfor den siste sovjetiske lederen (Hanson 2003, s. 177). Dette kan høres litt vagt ut, men det går ut på at Gorbatsjov ikke forsto hva som var årsaken til problemene som hadde hoppet seg opp i Sovjetunionen. Statsviterne Carol Barner-Barry og Cynthia Hody illustrerer dette nærmere når de beskriver Gorbatsjovs feil tolkning av hva som var resultatet av problemet og hva som var årsaken til problemet.

⁶² For en fordyping i Gorbatsjovs rolle og reformer. (Brown 1996).

Da Mikhail Gorbatsjov ble generalsekretær i det sovjetiske kommunistiske partiet, overtok han lederskapet av et politisk og økonomisk system i forfall. Gorbatsjov antok at økonomisk stagnasjon var årsaken til problemene i Sovjetunionen. Han tenkte at hvis den økonomiske tilstanden ble reversert, ville de andre problemene forsvinne eller i det minste bli mer håndterlig. Hva Gorbatsjov ikke klarte å forstå var at økonomisk stagnasjon var et resultat av og ikke årsaken til Sovjetunionens problemer. Ved å angripe resultatet og ikke årsaken, gjennom sine reformprogrammer som perestrojka og glasnost, forverret han den økonomiske situasjonen og framskyndte sammenbruddet av Sovjetunionen (Barner-Barry & Hody 1995, s. 174).

4.6 Gorbatsjovs politiske handlingsrom

Mikhail Gorbatsjov kom til makten som en ekte reformator grunnet sin personlighet og erfaring. Han var trygg på sin evne til å forbedre tilstanden til sitt land og villig til å vurdere metoder som tidligere sovjetiske ledere anså som uortodokse, om ikke vranglære. Med tanke på Gorbatsjovs ideologiske orientering, kan hans forsøk på å bringe sine konkurrenter i vanry sees på som et sammenstøt av forskjellige politiske verdier. Gorbatsjov ønsket makt for å kunne fremme sin reformistiske agenda. Gorbatsjov hadde kraftige politiske incentiver som utgangspunkt for å innta en reformistisk posisjon. For det første var hans største rivaler om makten to antireformister som var svært like Leonid Bresjnev og Konstantin Tsjernenko. Det ga ingen mening for Gorbatsjov å trekke sine politiske konkurrenter i vanry hvis de hadde det samme politiske verdier som han. Ønsket om å bli og forbli generalsekretær i det sovjetiske kommunistiske parti var en kraftig baktanke for Gorbatsjovs reformisme (Chafetz 1993, s. 48).

Da Gorbatsjov var i London for første gang, overrasket han en av sine samtalepartnere ved å ta opp en referanse til «Parkinsons lov». Gorbatsjov uttrykte under sin samtale i London i 1984 at Parkinson satiriske eksponering av det selvforsterkende byråkratiet var svært relevant for Sovjetunionen (Brown 2015, s. 223).

Det var med dette klart at Gorbatsjov var klar over problemet med «stabiliteten i byråkratiet». Byråkratiet skulle også bli en av de sterkeste opposisjonsmaktene mot Gorbatsjovs reformer. Slik byråkratiet hadde vært en makt under Bresjnev, var det også en makt under Gorbatsjov. Bresjnev gikk ikke løs på byråkratiet, mens det gjorde derimot Gorbatsjov. Det skulle vise seg at byråkratiet motarbeidet Gorbatsjov da det ble utfordret og dette kan være med på å forklare Bresjnevs forsiktighet. Paradokset er at

begge ble motarbeidet av byråkratiet. Byråkratiet motarbeidet Gorbatsjov åpenlyst, mens det motarbeidet Bresjnev i det skjulte.

Selv om det opprinnelig var en bred enighet om reformer innad i det sovjetiske kommunistpartiet og statsapparatet, var det ulike oppfatninger av reformtempoet som skapte intense politiske konflikter. Sine første fire år etter innsettelsen var Gorbatsjov sterk og politisk sluk nok til å overleve utfordringene der ortodoks kommunistisk opposisjon trakk i tvil hans autoritet og hans politikk. Gorbatsjov benyttet demokratisering både som et saklig mål for sin reform og som et middel til å styrke sin autoritet og makt. Partibyråkratiet og statsbyråkratiet utøvde den største politiske opposisjonen mot Gorbatsjov, da byråkratiets interesser representerte den største hindringen for reformprogrammet. Demokratiseringen utgjorde et viktig taktisk formål for Gorbatsjov «ved å redusere den sosiale og politiske avstanden mellom ledere og ledede, og ved å oppmuntre massene til å være mere kritiske til sine ledere» (Chafetz 1993, s. 48. Min oversettelse).

Gorbatsjovs demokratisering av det politiske systemet var et middel for å oppnå sine kjernemål. Det første målet var å forbedre den økonomiske ytelsen av Sovjetunionen ved å bruke moderne meninger til å presse motstanderne av markedsreformer og øke produktiviteten. Det andre målet var å styrke den synkende legitimiteten og autoriteten til det sovjetiske kommunistiske partiet ved å gi innbyggerne en direkte stemme og eierandel til systemet. Det tredje målet var å øke sin personlige autoritet over partibyråkratiet ved å legge til en ekstra partivalgkrets (Chafetz 1993, s. 95).

Det bør understrekes at Gorbatsjov fortsatt hadde et bolsjevistisk syn på mennesker, som et middel og som et instrument for makthaverne. Likevel avvek de politiske reformene fra den tradisjonelle bolsjevikiske underordning av individuell frihet under statlig myndighet. Dette avviket reflekterte reformtroen på at økonomisk suksess springer ut fra individuell frihet (Chafetz 1993, s. 95).

Gorbatsjovs ønske om demokratisering, førte imidlertid til revisjon av demokratisk sentralisme. Da han ikke ønsket å demokratisere innad i partiet, insisterte han ikke på en revisjon av partiets regler for demokrati. Reduksjonen i partiets makt var et resultat av Gorbatsjovs økonomiske og politiske reformer, og det er ikke overraskende at Gorbatsjov ikke ville oppfordre til endringer som kunne ha utfordret hans lederskap og hans reformagenda. Som et resultat av den uformelle revisjonen klarte Gorbatsjov å øke demokratisering utenfor de institusjonelle rammene av partiet og samtidig opprettholde,

og øke sin egen makt innad i partiet. Han startet arbeidet med å demokratisere partiet først en tid senere (Chafetz 1993, s. 97).

Gorbatsjov var tilpasningsdyktig nok til å innrømme feil og lære når han ble utfordret av den liberale opposisjonen, noe som gjorde at hans politikk fikk blomstre. Den kommunistiske opposisjonen hadde liten effekt på Gorbatsjovs politikk før etter de kommunistiske regimene i Øst-Europa kollapset i 1989. Hans nøling og tvil, særlig etter 1988, kan ha vært grunnet hans frykt for at den ortodokse opposisjon truet hans politikk og makt. Det er likevel vanskelig å skille frykt av denne typen fra ubesluttsomhet forårsaket av konflikt mellom hans ønske om å demokratisere og hans egen kommunistiske overbevisning. Det var ikke før konsekvensene av hans politikk truet med å oppløse unionen ved utgangen av 1990 at Gorbatsjov vendte tilbake til de kommunist ortodokse for støtte, da han på ingen måte ville at unionen skulle oppløses⁶³ (Chafetz 1993, s. 48-49).

Gorbatsjovs politiske manøvrering var meget dyktig utført da han alltid klarte å holde seg i sentrum av det sovjetiske politiske spekteret, selv når senteret forsvant i slutten av 1990. Han brukte folkets ønske om forandring til å motivere statsapparatet, og han brukte statsapparat til å advare publikum om at man ikke måtte kreve for mye for tidlig. Han appellerte til publikum på grunnlag av perestrojka og reformpolitikken, og til partiapparatet på grunnlag av den ideologiske likheten av demokratisk reform og leninismen. Det sovjetiske samfunnet ble med tiden mer liberalt, det ble også Gorbatsjov. Da glasnost tillot det sovjetiske folk en bedre oversikt over skadene Gorbatsjovs forgjengere i Kreml hadde gjort på landet, krevde en stor del av folket mer og mer ideologiske innrømmelser fra sine ledere. For hvert liberalt skritt som Gorbatsjov tok i både innenriks- og utenrikspolitikk, tok Øst-Europa ett skritt bort fra sovjetisk kontroll (Chafetz 1993, s. 49-50).

4.7 Oppsummering

I Sovjetunionen var det lenge mellom reformene. Etter at Sovjet slo ned Praha-våren i 1968 skulle det ikke komme noen radikale reformer verken politiske eller økonomiske før Mikhail Gorbatsjov kom til makten i 1985. Riktignok ble det gjennomført reformer, men de var aldri radikale og rokket aldri ved det etablerte systemet. Dette gjelder spesielt økonomiske reformer. Før Gorbatsjov ble aldri reformer gjennomført med den

⁶³ En bra oversikt over hvorfor sovjet kollapset. (Brown 2009).

hensikt å forandre det etablerte; man prøvde å pusse og polere det feilslåtte etablerte systemet.

Istedenfor å endre systemet forsøkte de sovjetiske makthaverne å løse krisen ved å utvide handelen med Vesten. Dette resulterte i en større avhengighet av vestlige markeder. Da sanksjonene etter invasjonen i Afghanistan kom, skadet dette ikke bare den sovjetiske økonomien, men minsket også muligheten for å få tak i vestlig teknologi.

Bresjnevs forsøk på å sikre sin posisjon resulterte i stabilitet og aldring i byråkratiet og sjenerøse forsvarsbudsjetter. Det kan med dette ha sett ut som om prisen man måtte betale for å være øverste leder i systemet var at man på ingen måte kunne prøve å forandre det, noe kuppet mot Gorbatsjov i 1991 illustrerte.

Gorbatsjov overtok et politisk og økonomisk system i forfall og greide ikke å adressere årsakene til problemene, bare resultatene. Dette resulterte i at han aldri greide å gjøre noe med årsakene til Sovjetunionens dårlige økonomi, selv om han prøvde. Gorbatsjov feilvurderte situasjonen og gikk ut ifra at østblokklandene heller ønsket reformer enn å bryte med Sovjetunionen og bli selvstendige nasjoner. Resultatet av denne feilvurderingen var at i 1989 og utover kollapset regimene i Øst-Europa en etter en.

5. Konklusjon

I denne oppgaven har jeg forsøkt å finne ut om Praha-våren og dens konsekvenser kan sees som en avgjørende faktor for å forstå Sovjetunionens oppløsning og derav slutten på den kalde krigen. Dette har jeg belyst ved å finne ut hvorfor Sovjetunionen og Warszawapakten landene invaderte Tsjekkoslovakia og drøfte konsekvensene invasjonen fikk for Sovjetunionen.

De viktigste funn her er konsekvensene introduksjonen av Bresjnev-doktrinen fikk for utviklingen i Sovjetunionen og østblokklandene. Bresjnev-doktrinen satte en stopper for politiske og økonomiske reformer i folkerepublikkene i Øst-Europa og gjorde det umulig for regimene å følge en politikk som ville fremme nasjonale interesser. Når det gjelder invasjonens konsekvenser for Sovjetunionen, betydde det slutt på reformdebatten, og med det uteble økonomiske og politiske reformer.

Konsekvensene av Bresjnev-doktrinene har så blitt drøftet som premiss for handlingsrommet aktøren Gorbatsjov hadde å forholde seg til da han ble generalsekretær i 1985. Med Praha-våren ble det knesatt en politikk som skulle opprettholde Sovjetunionens og blokkens eksistens ut ifra den militære styrken og viljen til å bruke denne styrken på unionens og blokkens innbyggere. De militære fikk et mye friere spillerom. De fikk sette dagsorden på en helt annen måte enn før Praha-våren ved at budsjettene økte og utenrikspolitikken ble mere basert på militære interesser.

Invasjonen i Tsjekkoslovakia slo ikke tilbake en «væpnet kontrarevolusjon» eller et samfunnsopprør mot Sovjetunionens makt og hegemoni; den tok livet av et økonomisk reformprogram. Og det er her Praha-våren skiller seg så sterkt fra arbeideropprøret i DDR i 1953 og opprøret i Ungarn i 1956. Ved å slå ned Praha-våren fratok Sovjet et medlemsland sin mulighet til å forbedre sin økonomiske situasjon. Dermed satte invasjonen et alvorlig spørsmålstegn ved sovjetstatens legitimitet ovenfor sin egen befolkning og befolkningen i østblokken. Denne manglende tillit kom til å bli spiren til en kollektiv bevegelse som fikk frie tøyler under Gorbatsjov og ble en viktig faktor for oppløsningen av staten. Med andre ord: invasjonen svekket statens legitimitet og styrket på lengre sikt motstanden mot systemet.

Med doktrinen kom troen på at militæret og etterretning ville løse politiske problemer. De økonomiske problemer skulle løses ved å importere teknologi fra Vesten og eksportere råvarer og da spesielt olje og gull. Doktrinen fikk en negativ virkning på

politikken. De sovjetiske makthavere kunne ikke lenger være fleksibel i utenrikspolitikken, men bandt seg til en doktrine som blant annet forpliktet subsidiering av Øst-Europa. Samtidig handlet doktrinen også om å nekte nasjonale interesser og reformer innad i blokken, noe som skulle skape økonomiske og sosiale problemer ikke bare for blokklandene, men kom også til å tappe Sovjetunionen for ressurser. De økonomiske konsekvensene av reformvegringen hos politikerne som stammet fra begivenhetene i 1968 ble først synlig i begynnelsen av 1970-tallet.

Debatten om avslutningsfasen i den kalde krigen har i stor grad hatt aktør-strukturproblematikken som teoretisk omdreiningspunkt. Dette perspektivet har også vært viktig i denne diskusjonen. Både aktører eller strukturer er viktige, men det viktigste er, slik jeg ser det, å forstå samspillet mellom handling og struktur.

Når det er sagt, er det rimelig å legge avgjørende vekt på de langvarige strukturelle faktorene i Sovjetunionen internt. Den økonomiske og politiske utviklingen, nasjonalitetsproblemet og mangelen på ideologisk legitimitet skulle danne handlingsrommet aktøren Gorbatsjov hadde og som han måtte forholde seg til.

Gorbatsjov som aktør blir framsatt som en viktig faktor, men samtidig var Gorbatsjov en fange av begivenhetene. Reformene han startet ble formet og til slutt avgjort av folkelige motkrefter. Folket i blokklandene ønsket selvstendighet og uavhengighet og ikke reformer. Reformveien var tidligere forsøkt og oppbrukt; den førte ikke fram og var ikke lenger et alternativ. Ny tenkningen til Gorbatsjov med alle reformene han startet, og den nye utenrikspolitikken, var kanskje ikke revolusjonerende nytt. Like fullt var det revolusjonerende at Gorbatsjov ikke ville bruke militærmakt for å holde imperiet samlet og med det begravde Bresjnev-doktrinen. Gorbatsjov skulle altså bli den første sovjetiske leder som offentlig proklamerte doktrinens død og fulgte det opp i handling. Det var likevel strukturene som lå til grunn for handlingsrommet Gorbatsjov måtte forholde seg til. Det gjaldt det politiske (kollektivt lederskap og byråkrati), økonomiske (det sentraliserte kommunistiske systemet) og ideologiske (stalinisme og Bresjnev-doktrinen) Den viktigste strukturen var i sin tid skapt av aktøren Bresjnev og det kollektive lederskap, altså, som i tilfellet med Gorbatsjov, er det snakk om samspill med handling og struktur.

I analysen har jeg argumentert for hvor viktig Praha-våren er for å forstå avviklingen av den kalde krigen. Praha-våren var langt fra dødsstøtet til regimet, men var kimen til mesteparten av de problemer Gorbatsjov måtte forholde seg til som aktør. Konklusjonen

min blir da at historikere og statsvitere ikke lenger kan starte med året 1985 når de skal forklare Sovjetunionens oppløsning og slutten på den kalde krigen. Et mer fruktbart utgangspunkt ville året 1968 med Praha-våren og konsekvensene den fikk under sluttfasen av den kalde krigen.

Innenfor oppgavens ramme har det ikke vært mulig å sammenlikne utviklingen i Øst-Europa og Sovjetunionen med andre kommunistiske stater i samme periode. Her vil jeg bare antyde et slikt perspektiv. For å teste oppgavens konklusjon kunne man trekke fram de forskjellige veiene Sovjetunionen og Kina tok i 1991. Hvorfor overlevde Kina 1991, men ikke Sovjet? Hvorfor kunne ikke 1968 være til inspirasjon for Sovjet når det var det for Kina? Sovjetunionen kunne ha valgt å løse sine problemer på samme måte som Kina, men valgte en annen vei. I oppgaven blir det redegjort for hvorfor Sovjetunionen tok denne veien og valgte å avstå fra maktbruk. Kina ble pragmatiske og la om sin kurs på 1970-tallet. Kina var nemlig ikke bundet opp av noen doktriner og kunne dermed være fleksible. Mens Sovjetunionen fortsatt var fastlåst i et ideologisk blindspor og bundet opp av Bresjnev-doktrinen. .

Litteraturliste

Andersen, V.F. 2013. *New dogs, old tricks?: Are Soviet views and perceptions still influencing Russian foreign policy? A case-study of the intervention in Czechoslovakia, 1968, and the intervention in Georgia, 2008.* Masteroppgave i statsvitenskap. Institutt for sosiologi og statsvitenskap. Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet. Trondheim.

Anderson, R.D. 1993. *Public Politics in an Authoritarian state: Making Foreign Policy during the Brezhnev Years.* Cornell University Press, Ithaca.

Andrew, C. & Gordievsky, O. 1990. *KGB: the inside story of its foreign operations from Lenin to Gorbachev.* Hodder & Stoughton, London.

Andrew, C. & Mitrokhin, V. 1999. *The sword and the shield : the Mitrokhin archive and the secret history of the KGB.* Basic Books, New York.

Arbatov, G. 1992. *The System: An Insider`s Life in Soviet Politics.* Random House, Inc, New York.

Ash, T. G. 2002. *The Polish revolution: Solidarity.* Yale University Press, New Haven, Conn.

Babjukova, N. 2015. Events that led to the Czechoslovakian Prague Spring and its immediate aftermath. *Bachelor of Arts. Trinity College Digital Repository. Senior Theses and Projects Student Works.*

Bacon, E. 2002. Reconsidered Brezhnev. I: Bacon, E. & Sandle, M. (red.). *Brezhnev Reconsidered.* Palgrave Macmillan Ltd, Houndmills, Basingstoke, Hampshire.

Bakke, E. 2015. Fløyelsrevolusjonen i 1989 - ingen reprise på Praha-våren. *Nordisk Østforum*, 2. 117-144.

Barner-Barry, C. & Hody, C. A. 1995. *The Politics of Change: The Transformation of the Former Soviet Union.* St. Martin`s Press, Inc, New York.

Becker, A.S. 1985. *Sitting on bayonets: the Soviet defense burden and the slowdown of Soviet defense spending.* Center for the Study of Soviet International Behavior, Santa Monica, CA.

- Bennett, A. 1999. *CONDEMNED TO REPETITION?: The Rise, Fall, and Reprise of Soviet-Russian Military Interventionism, 1973-1996*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England.
- Bischof, G., Karner, S., Ruggenthaler, P. 2010. Introduction. I: Bischof, G., Karner, S., Ruggenthaler, P. (red.). 2010. *The prague spring and the warsaw pact invasion of czechoslovakia*. Lexington Books, Lanham, Maryland.
- Bower, M. 2002. Brezhnev and Superpower Relations. I: Bacon, E. & Sandle, M. (red.). *Brezhnev Reconsidered*. Palgrave Macmillan Ltd, Houndmills, Basingstoke, Hampshire.
- Bjørl, E. 1984. *Duellen uten ende: Verdenshistorien etter 1945*. J. W. Cappelens Forlag A/S, Oslo.
- Bjørl, E. 1985. *Revolusjonens og sultens verden: Verdenshistorien etter 1945*. J. W. Cappelens Forlag A/S, Oslo.
- Breslauer, G. 1982. Khrshchev and Brezhnev as Leaders: Building Authority in Soviet Politics. *Studies in Comparative Communism*. 18, 4. 261-269.
- Brooks, S.G. & Wohlforth, W.C. 2000. Power, Globalization, and the End of the Cold War: Reevaluating a Landmark Case for Ideas. *International Security*, 25,3. 5-53.
- Brown, A. 1996. *The Gorbachev Factor*. Oxford University Press, Oxford.
- Brown, A. 2009. *The Rise & Fall of Communism*. Vintage Books, London.
- Brown, A. 2015. Mikhail Gorbachev. I: Casey, S. & Wright, J. *Mental Maps in the Era of Détente and the End of the Cold War 1968-91*. Palgrave Macmillan Publishers Limited, Basingstoke, Hampshire. 216-232.
- Bunce, V. 1985. The empire strikes back: the evolution of the Eastern bloc from a Soviet asset to a Soviet liability. *International Organization*, 39,1. 1-46.
- Chafetz, G.R. 1993. *Gorbachev, Reform, and the Brezhnev Doctrine: Soviet Policy Toward Eastern Europe, 1985-1990*. Greenwood Publishing Group, Inc, Westport.
- Chernyshova, N. 2013. *Soviet Consumer Culture in the Brezhnev Era*. Routledge, Taylor & Francis Group, London.
- Christensen, T., Egeberg, M., Larsen, H.O., Lægroid, P., Roness, P.G. 2010. *Forvaltning og politikk*. Universitetsforlaget AS, Oslo.

- Cocks, P., Daniels, R.V., Whittier-Heer, N. (red.). 1976. *The Dynamics of Soviet Politics*. Harvard University Press, Massachusetts.
- Cook, L.J. 1993. *The Soviet Social Contract and Why it Failed: Welfare Policy and Worker, Politics from Brezhnev to Yelstin*. Harvard University Press, Massachusetts.
- Cordovez, D., & Harrison, S.S. 1995. *Out of Afghanistan: the inside story of the Soviet withdrawal*. Oxford University Press, New York.
- Dahlberg, R. 2005. 1983: *Den Kalde Krigens Høydepunkt*. Humanist forlag AS, Oslo.
- Davies, R.W. 1998. *Soviet economic development from Lenin to Khrushchev*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Dawisha, K., & Hanson, P. (red.). 1981. *Soviet-East European dilemmas: coercion, competition, and consent*. Published by Heinemann for the Royal Institute of International Affairs, London.
- Dawisha, K. 1984. *The Kremlin and the Prague spring*. University of California Press, Berkeley.
- d'Encausse, H.C. 1987. *Big Brother: the Soviet Union and Soviet Europe*. Holmes & Meier, New York.
- d'Encausse, H.C. 1995. *The nationality question in the Soviet Union and Russia*. Scandinavian University Press, Oslo.
- Dmitri, S. 1992. The Soviet defence burden: Estimating hidden defence costs. *Soviet Studies*. 44, 2. 237-263.
- Dobrynin, A. 1995. *In confidence: Moscow's ambassador to America's six Cold War presidents (1962-1986)*. Times Books, New York.
- Dubcek, A. 1993. *En selvbiografi*. Aschehoug, Oslo.
- Egge, Å. 1993. *Fra Aleksander II til Boris Jelstin: Russlands og Sovjetunionens moderne historie*. Universitetsforlaget AS, Oslo.
- Evans, A.B. 1993. *Soviet Marxism-Leninism: the decline of an ideology*. Greenwood Publishing Group, Inc, Westport.
- Everett, E.L. & Furseth, I. 2012. *Masteroppgaven: hvordan begynne - og fullføre*. Universitetsforlaget AS, Oslo.

- Falin, V.M. 1993. *Politische Erinnerungen*. Die Deutsche Bibliothek-CIP-Einheitsaufnahme, München.
- Fink, C., Gassert, P., & Junker, D. (red.). 1998. *1968, the world transformed*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Gaddis, J.L. 2007. *Den kalde krigen*. Historie og kultur AS, Oslo.
- Gaidar, Y. 2007. *Collapse Of An Empire: Lessons For Modern Russia*. Brookings Institution Press, Washington, D.C.
- Garthoff, R.L. 1994. *Détente and Confrontation: American-Soviet Relations from Nixon to Reagan*. The Brookings Institution, Washington, D.C.
- Gati, C. 1990. *The bloc that failed: Soviet-East European relations in transition*. Tauris, London.
- Gilbert, M. 2015. *Cold War Europe: The Politics of a Contested Continent*. Rowman & Littlefield Publishers, Lanham.
- Gitz, B.R. 1992. *Armed forces and political power in Eastern Europe: the Soviet/Communist control system*. Greenwood Press, New York.
- Gordin, A.A. 2011. Czechoslovakia in 1968: Soviet Propaganda and the Mood of Russia's Provinces. *Russian Studies in History*, 49, 4.18-33.
- Hanson, P. 2003. *The Rise and Fall of the Soviet Economy*. Pearson Education Limited, Harlow, Essex.
- Herring, G.C. 2008. *From colony to superpower: U.S. foreign relations since 1776*. Oxford University Press, Oxford.
- Holtmark, S.G. 1990. *The demise of the Brezhnev doctrine*. Institutt for forsvarsstudier, Oslo.
- Hough, J.F., & Fainsod, M.R. 1979. *How the Soviet Union Is Governed*. Harvard University Press, Massachusetts.
- Jacobsen, C.G. (red.). 1987. *The Soviet defence enigma: estimating costs and burden*. Oxford University Press, Oxford.
- Jakovlev, A.N. 2002. *A century of violence in Soviet Russia*. Yale University Press, New Haven, CT.

- Jaruzelski, W. 1998. Commentary. *COLD WAR INTERNATIONAL HISTORY PROJECT, Bulletin*. Issue. 11. 32-39.
- Johansen, J.O. 1999. *I grenseland: erindringer fra en stor og en liten verden*. Aschehoug & Co, Oslo.
- Jones, R.A. 1990. *The Soviet concept of "Limited sovereignty" from Lenin to Gorbachev: the Brezhnev doctrine*. Macmillan, Basingstoke.
- Kalnes, Ø., Austvik, O.G. & Røhr, H. S. 2011. *Internasjonale relasjoner: En akkurat passe lang introduksjon*. Cappelen Dam AS, Oslo.
- Kjeldstadli, K. 1999. *Fortida er ikke hva den en gang var: En innføring i historiefaget*. Universitetsforlaget AS, Oslo.
- Kramer, M. 1989. Beyond the Brezhnev Doctrine: A New Era in Soviet-East European Relations? *International Security*, 14,3. 25-67.
- Kramer, M. 1992. New Sources on the 1968 Soviet Invasion of Czechoslovakia, part one of two. *COLD WAR INTERNATIONAL HISTORY PROJECT, Bulletin*, Issue 2. 1-11.
- Kramer, M. 1993. ARCHIVAL RESEARCH IN MOSCOW: Progress and Pitfalls. *COLD WAR INTERNATIONAL HISTORY PROJECT, Bulletin*, Issue 3. 18-34.
- Kramer, M. 1993. THE PRAGUE SPRING AND THE SOVIET INVASION OF CZECHOSLOVAKIA: New Interpretations, Second of two parts. *COLD WAR INTERNATIONAL HISTORY PROJECT, Bulletin*, Issue 3. 2-12.
- Kramer, M. 1998. Jaruzelski, the Soviet Union, and the Imposition of Martial Law in Poland: New Light on the Mystery of December 1981. *COLD WAR INTERNATIONAL HISTORY PROJECT, Bulletin*. Issue. 11. 5-11.
- Kramer, M. 1998. Preface to the Translation of the Anoshkin Notebook. *COLD WAR INTERNATIONAL HISTORY PROJECT, Bulletin*. Issue. 11. 14-28.
- Kramer, M. 1999. Soviet deliberations during the Polish crisis, 1980-1981. *Special Working Paper No 1*. Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington, D.C.

Kramer, M. 2010. The Kremlin, the Prague Spring, and the Brezhnev Doctrine. I: Tismaneanu, V. (red.) *Promises of 1968: Crisis, Illusion and Utopia*. Central European University Press, Budapest. 285-371.

Karner, S. 2010. The Prague Spring and the Soviet Invasion in Historical Perspective. I: Bischof, G., Karner, S., Ruggenthaler, P. (red.). 2010. *The prague spring and the warsaw pact invasion of czechoslovakia*. Lexington Books, Lanham, Maryland.

Kraus, M. 2010. The «Prague Spring,» Revisited. I: Stolarik, M. (red.). 2010. *Prague spring and the warsaw pact invasion of czechoslovakia, 1968: Forty Years Later*. Bolchazy-Carducci Publishers, Inc, Mundelein.

Latysh, M.V. 2010. The Czechoslovak Crisis of 1968 in the Context of Soviet Geopolitics. I: Stolarik, M. (red.). 2010. *Prague spring and the warsaw pact invasion of czechoslovakia, 1968: Forty Years Later*. Bolchazy-Carducci Publishers, Inc, Mundelein.

Lebow, R.N. 2000. Social Science, History, and the Cold War: Pushing the Conceptual Envelope. I: Westad, O.A. (red.) *Reviewing the cold war: approaches, interpretations, theory*. Frank Cass, London. 103-120.

Lebow, R.N. 2014. The End of Cold War as a Non-Linear Confluence. I: Kramer, M. & Smetana, V. (red.) *Imposing, Maintaining, and Tearing Open the Iron Curtain: The Cold War and East-Central Europe, 1945-1989*. Lexington Books, Lanham, Maryland. 479 - 498.

Linz, J.J. & Stepan, A. 1996. *Problems of democratic transition and consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, Maryland.

Loth, W. 2002. *Overcoming the Cold War: A History of Détente, 1950-1991*. Palgrave Macmillan Publishers Limited, Basingstoke, Hampshire.

Loth, W. 2010. The Cold War: What it was about and why it ended. I: Villaume, P. & Westad, O. A. (red.) *Perforating the iron curtain: European Détente, Transatlantic Relations and the Cold War, 1965-1985*. Museum Tusulanum Press, Copenhagen.19-31.

Lundestad, G. 2000. Imperial Overstretch', Mikhail Gorbachev, and the End of the Cold War. *Taylor & Francis Group. Cold War History*,1,1. 67-83.

Mastny, V. 1999. The Soviet Non-Invasion of Poland in 1980-1981 and the End of the Cold War. *Europe-Asia Studies*, 51, 2.189-211.

Mastny, V. 2005. Was 1968 a Strategic Watershed of the Cold War? *Diplomatic History*, 29,1. 149-177.

Melle, O. 2008. *Supermakter og kald krig-arenaer: Vestens globale hegemoni i møte med kommunisme, nasjonalisme og islamisme*. Abstrakt forlag AS, Oslo.

Mlynar, Z. 1978. *Nachtfrost: Erfahrungen auf dem Weg vom realen zum menschlichen Sozialismus*. Europäische Verlagsanstalt, Køln, Frankfurt am Main.

Navratil, J. (red.). 1998. *The Prague Spring 1968: A national security archive documents reader*. Central European University Press, Budapest.

Ouimet, M. J. 2000. National Interest and the Question of Soviet Intervention in Poland, 1980-1981: Interpreting the Collapse of the 'Brezhnev Doctrine'. *The Slavonic and East European Review*, 78, 4.710-734.

Ouimet, M. J. 2003. *The Rise and Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill.

Ouimet, M. J. 2010. Reconsidering the Soviet Role in the Invasion of Czechoslovakia: A Commentary. I: Stolarik, M. (red.). 2010. *Prague spring and the warsaw pact invasion of czechoslovakia, 1968: Forty Years Later*. Bolchazy-Carducci Publishers, Inc, Mundelein.

Paczkowski, A. & Bryne, M. 2007. *From Solidarity to Martial Law*. Central European University Press, New York.

Paul, M. 1976. Prospects for integration in the Council for Mutual Economic Assistance (CMEA). *International Organization*, 30, 4.631-648.

Petrov, N. 2010. The KGB and the Czechoslovak Crisis of 1968: Preconditions for the Soviet Invasion and Occupation of Czechoslovakia. I: Bischof, G., Karner, S., Ruggenthaler, P. (red.). 2010. *The prague spring and the warsaw pact invasion of czechoslovakia*. Lexington Books, Lanham, Maryland.

Prozumenshchikov, M. 2010. Politburo Decision-Making on the Czechoslovak Crisis in 1968. I: Bischof, G., Karner, S., Ruggenthaler, P. (red.). 2010. *The prague spring and the warsaw pact invasion of czechoslovakia*. Lexington Books, Lanham, Maryland.

Rigby, T.H. 1970. The Soviet Leadership: Towards a Self-Stabilising Oligarchy. *Soviet Studies*. 22,2.167-191.

Rychlik, J. 2010. The «Prague Spring» and the Warsaw Pact Invasion As Seen From Prague. I: Stolarik, M. (red.). 2010. *Prague spring and the warsaw pact invasion of czechoslovakia, 1968: Forty Years Later*. Bolchazy-Carducci Publishers, Inc, Mundelein.

Sandle, M. 2002. Brezhnev and Developed Socialism: The Ideology of Zastoi? I: Bacon, E. & Sandle, M. (red.). *Brezhnev Reconsidered*. Palgrave Macmillan Ltd, Houndmills, Basingstoke, Hampshire.

Sik, O. 1969. *Plan og marked: markedsmekanismen i en sosialistisk planøkonomi*. Aschehoug, Oslo.

Sik, O. 1988. «Praha-våren»: *Perestrojkaen som forsvant. Erindringer*. J.W.Eides Forlag, Bergen.

Skilling, H.G. & Griffiths, F. (red) 1972. Interest Groups in Soviet Politics. *Journal of International Affairs*. 26, 1. 112-115.

Skilling, H.G. 1976. *Czechoslovakia`s Interrupted Revolution*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

Snyder, S.B. 2011. *Human Rights Activism and the End of the Cold War*. Cambridge University Press, Cambridge.

Sobell, V. 1990. The Formation of a New Soviet-East European Economic Order. *Harvard International Review*, 13,1. 20-61.

Suri, J. 2006. The Promise and Failure of 'Developed Socialism': The Soviet 'Thaw' and the Crucible of the Prague Spring, 1964-1972. *Contemporary European History*, 15,2. 133-158.

Svec, M. 1988. The Prague Spring: 20 Years Later. *Foreign Affairs*, 66,5. 981-1001.

Thomas, D.C. 2005. Human Rights Ideas, the Demise of Communism, and the End of the Cold War. *Journal of Cold War Studies*, 7, 2. 110-141.

Thurèn, T. 2013. *Kildekritikk*. Liber AB, Stockholm.

The Times 1977. *Lord Trevelyan`s interview with Nasser in 1970*. 19.02.1977.

- Tjelmeland, H. 2006. *Den kalde krigen*. Det norske samlaget, Oslo.
- Tompson, W. 2003. *The Soviet Union under Brezhnev*. Pearson Education Limited, Harlow, Essex.
- Tuma, O. 2010. Reforms in the Communist Party: The Prague Spring and Apprehension about a Soviet Invasion. I: Bischof, G., Karner, S., Ruggenthaler, P. (red.). 2010. *The prague spring and the warsaw pact invasion of czechoslovakia*. Lexington Books, Lanham, Maryland.
- Valdez, J.C. 1993. *Internationalism and the ideology of Soviet influence in Eastern Europe*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Valenta, J. 1980. From Prague to Kabul: The Soviet Style of Invasion. *International Security*,5,2. 114-141
- Valenta, J. 1991. *Soviet Intervention in Czechoslovakia, 1968: Anatomy of a Decision*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London.
- Volkogonov, D., & Shukman, H. (red). 1999. *Autopsy for an Empire: The Seven Leaders Who Built the Soviet Regime*. Free Press, New York.
- Westad, O.A. 1994. Introduction: The Rise and Fall of the Communist Bloc. I: Westad, O.A., Holtmark, S.G. & Neumann, I.B. (red.) *The Soviet Union in Eastern Europe, 1945-89*. Macmillan Press, Basingstoke.
- Westad, O.A. 1996. Concerning the situation in "A": New Russian Evidence on the Soviet Intervention in Afghanistan. *Cold War International History Project, Bulletin*. 8/9. 128-132.
- Williams, K. 1996. New sources on Soviet decision making during the 1968 Czechoslovak crisis. *Europe-Asia Studies*, 48,3. 457-470.
- Williams, K. 1997. *The Prague Spring and its aftermath: Czechoslovak politics, 1968-1970*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Williams, K. 2012. The Russian view(s) of the Prague spring. *Journal of Cold War Studies*,14, 2.128-141.
- Wohlforth, W.C. 1994/95. Realism and the end of the cold war. *International Security*, 19, 2.91-129

Wohlforth, W.C. 2000. A Certain Idea of Science: How International Relations Theory Avoids Reviewing the Cold War. I: Westad, O.A. (red.) *Reviewing the cold war: approaches, interpretations, theory*. Frank Cass, London. 126-142.

Zaslavsky, V. 1994. *The neo-Stalinist state: class, ethnicity, and consensus in Soviet society*. M.E. Sharpe, New York.

Zubok, V.M. 2001. New Evidence on the “Soviet Factor” in the Peaceful Revolutions of 1989. *COLD WAR INTERNATIONAL HISTORY PROJECT, Bulletin*. Issue 12/13. 5-14.

Zubok, V.M. 2007. *A Failed Empire: The Soviet Union In The Cold War From Stalin To Gorbachev*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill.

Zubok, V.M. 2010. Soviet Society in the 1960s. I: Bischof, G., Karner, S., Ruggenthaler, P. (red.). 2010. *The prague spring and the warsaw pact invasion of czechoslovakia*. Lexington Books, Lanham, Maryland.

Østerud, Ø. (red.). 2007. *Statsvitenskapelig leksikon*. Universitetsforlaget AS, Oslo.

Antall ord (ekskludert innholdsfortegnelse og litteraturliste): 35171.